

SHVAĆANJA ANTUNA I STJEPANA RADIĆA O MJESTU I ULOZI RADNIČKE KLASE U DRUŠTVU (do 1918. god.)

Branka B o b a n

Osnovna obilježja razvoja radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1918.

Industrija se u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća nalazila na vrlo niskom razvojnem stupnju. U privrednoj strukturi dominirala je poljoprivreda i poljoprivredno stanovništvo, koje je 1890. obuhvaćalo 84,63% cjelokupnog stanovništva Hrvatske. Pored poljoprivrede razvijao se obrt, s dominacijom malih obrtničkih radionica bez radnika. Takva obrtnička proizvodnja bila je izložena konkurenciji strane industrijske robe, pa je i ona propadala. Domaća industrijska proizvodnja razvijala se sporo, koncentrirana samo u nekim privrednim granama, u prvom redu u preradi drveta. Gospodarsko-socijalna struktura počinje se dinamičnije mijenjati tek početkom 20. stoljeća. Zapaža se tendencija stvaranja većih industrijskih poduzeća i koncentracije radnika u njima. Tada je preko jedne četvrtine radnika bilo zaposleno u poduzećima s preko 500 radnika. U drvenoj industriji i nadalje je zaposleno najviše radnika, a zatim u proizvodnji građevinskog materijala i u prehrambenoj industriji.¹

Struktura industrije i obrta određivala je i strukturu zaposlenog radništva. Zbog prevladavanja obrtničke proizvodnje većinu radnika činili su obrtnici i njihovi radnici. (Neke obrtničke radionice ipak se s vremenom pretvaraju u industrijska poduzeća, pa i njihovi radnici postaju industrijski.) Međutim, nad većinom vlasnika radionica stalno je nadvita opasnost proletarizacije i izjednačavanja s obrtničkim najamnim radnicima. Zato su oni skloni da se druže s obrtničkim radnicima, što ima odraza i na mentalitet i karakter radničkih organizacija sve do kraja 19. st. pa i kasnije. Kako raste broj industrijskih radnika, tako raste i njihov utjecaj u radničkim organizacijama, posebno nakon 1903. godine, ali on je manji od onoga koji bi odgovarao njihovu broju zbog nepovoljne strukture tih radnika. Vodeća drvna industrija, kao i proizvodnja građevinskog materijala i prehrambena

¹ Usp. Jaroslav Š i d a k, Mirjana G r o s s, Igor K a r a m a n, Dragovan Š e p i ć, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968 str. 197. i 303—304; Rene L o v r e n č i ć, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb 1972, str. 22—25; Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. *Na izvorima historije*, sv. 1, priredila M. G r o s s, Zagreb 1957, 171—172.

industrija zapošljavaju mahom nekvalificiranu radnu snagu i poluproletarizirano seljaštvo, djelimično samo sezonski zaposleno. U vrijeme dok je prevladavala obrtnička proizvodnja, težište klasne borbe radništva bilo je u sukobu obrtničkih najamnih radnika s vlasnicima srednjih i većih radionica. U tom je razdoblju borba obrtničkih radnika lokalizirana, rascjepkana, nepovezana, uglavnom svedena u zidove same obrtničke radionice. Porastom industrijskog radništva klasna borba mijenja svoj karakter, ali taj proces podizanja klasne borbe na višu razinu ide dosta sporo. Uzroci su te sporosti teškoće u organiziranju radničke klase, dijelom zbog njene već spomenute heterogenosti, tj. zbog različitog interesa obrtničkog organiziranog i neorganiziranog industrijskog radništva, kao i činjenice da industrijske radnike čine radnici u prvoj generaciji, koji uglavnom još žive na selu i nemaju razvijenu svijest industrijskih radnika.²

Pojava i razvoj radničkog pokreta u Hrvatskoj zavisili su od razine gospodarskog, društvenog i političkog razvoja u zemlji i od idejnih utjecaja autsirijskog i njemačkog radničkog pokreta. U prvoj fazi (do 1890. god.) na nerazvijenoj socijalnoj strukturi, u uvjetima prevladavanja maloobrtničke proizvodnje, radnički se pokret pojavljivao samo sporadično, fragmentarno, idejno nediferencirano i nepovezano. Riječ je o nepovezanim pojedincima i grupicama, više kao rezultat socijalističkih ideja i organizacija sa strane, u prvom redu iz Njemačke i Austrije.

Potkraj 80-ih godina 19. stoljeća nastaju povoljnije i vanjske i unutrašnje okolnosti za nastanak i organiziranje radničkog pokreta u Hrvatskoj. Relativni napredak obrtničke proizvodnje, kao i proces njezina razgrađivanja, pojava industrije i industrijskog radništva, proces proletarizacije sela — sve je to stvaralo povoljnije tlo za pojavu i širenje ideja i težnji za sindikalnim i političkim organiziranjem radništva. Nakon osnivanja II. internacionale (1889) sređuju se prilike u radničkom pokretu Njemačke i Austrije, što će imati odraza i na utjecaj tih pokreta među radništvom u Hrvatskoj. U prvoj polovini 90-ih godina radnički pokret u Hrvatskoj dobiva određenije idejne i organizacijske oblike. Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije osnovana je 1894. godine. Poslije početnih uspjeha stranka je zbog progona režima i otpora drugih građanskih stranaka došla u krizu, i socijalistički je pokret za kraće vrijeme bio sveden na rad manjih, izoliranih grupa.

Početak 20. stoljeća, posebno iza 1903. god., dolazi do oživljavanja i uspona socijalističkog pokreta. To je uvjetovano pregrupiranjem obrtničke proizvodnje i porastom industrije, što je utjecalo na promjenu strukture radničke klase, ali i novim prilikama nastalim nakon narodnog pokreta 1903, u kojem su i socijalisti aktivno sudjelovali, što je stvorilo uvjete za popularizaciju njihovih ideja i proširivanja kruga njihovih simpatizera. Promjene u strukturi radništva s jedne su strane proširivale teren za socijalistički pokret, a s druge su strane dovodile do složenijih odnosa u njemu.

Socijalistički je pokret obuhvaćao dvije glavne kategorije radništva — obrtničko, koje je bilo u relativnom opadanju, i industrijsko, čiji je broj rastao zajedno s porastom industrijske proizvodnje. Idejna i organizacijska razina i socijalno politički mentalitet tih dviju kategorija radništva osjetno su se razlikovali. Obrtničko radništvo tražilo je zaštitu svojih interesa od

² Usp. Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest, str. 197—198. i 303—304.

kapitala koji je nastupao. Industrijsko se radništvo vrlo teško organiziralo zbog prostorne raspršenosti i neizgrađene klasne svijesti, ali je bilo vrlo nezadovoljno postojećim stanjem, što ga je činilo potencijalno spremnim i da se bori protiv njega. Tako se socijal-demokratsko vodstvo našlo u procjepu između obrtničkog i industrijskog radništva, primorano da vodi računa o socijalnim interesima i socijalnoj i političkoj psihologiji jednih i drugih.³

Građanske su stranke općenito pojavu socijalističkog pokreta dočekale neprijateljski. Kako su one bile nejedinstvene, razlikovao se i njihov način reagiranja, argumenti i motivi s kojima su se tom pokretu suprotstavile. Khuenov režim dočekao je pojavu socijalista s najvećim neprijateljstvom, optužujući ih da su prevratnički elementi i strani agitatori. On protiv socijalista ne vodi samo političku borbu nego se služi i represivnim mjerama.⁴

Građanska je opozicija u početku samo u nijansi blaža od režima. »Obzoraška« je opozicija odbacivala socijalistički pokret na temelju tada uobičajenih liberalističkih gledišta, po kojima je socijalistički pokret u nerazvijenim zemljama suvišan »luksus«, koji samo otežava razvoj nacionalne privrede i samostalnog političkog života. Pravaška opozicija, koja je u prvi plan stavljala državna pitanja, optuživala je socijaliste da otežavaju borbu za samostalnost Hrvatske, suprotstavljajući programatskim zahtjevima socijalista obećanja da će gospodarska i socijalna pitanja biti rješavana kad se ostvare državopravni ciljevi. Građanska je opozicija općenito internacionalizam socijalista označavala kao anacionalnost, a gospodarske i socijalne zahtjeve kao anarhizam koji ruši vrijednosti građanskog društva — državu, vjeru, obitelj.⁵

No i pored načelno negativnog stava prema socijalistima, građanska opozicija povremeno osjaća potrebu da vodi računa o zahtjevima socijalista. Ona to čini iz dva razloga: prvo, što građanska opozicija vidi u socijalistima protivnike režima i što oni dijelom postavljaju one političke zahtjeve koje postavlja i građanska opozicija (npr. zahtjev za demokratizacijom političkog života uvođenjem općeg prava glasa — što traže socijalisti, odnosno proširivanjem tog prava — što traži građanska opozicija); drugo, suočena sa životnom realnošću, a u želji da proširi svoj oslonac i neutralizira djelovanje socijalista, građanska opozicija počinje i sama, mada pretežno deklarativno, voditi računa o problemima radništva (npr. uključivanje tog pitanja u deklaraciju opozicije nakon izbora 1892. god.).⁶

Dr Josip Frank pokušavao je socijalistički pokret potčiniti interesima svoje stranke. Socijalisti bi, po njegovoj zamisli, trebali činiti lijevo krilo njegove stranke. Ovi pokušaji suradnje sa socijalistima ostvarivali bi se u

³ Usp. isto, str. 199. i d., 303. i d; Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, str. 138—142, 155. i d., 171, 176—177.

⁴ Usp. Mirjana Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902, Historijski zbornik, 1—4/1956.

⁵ »U širim krugovima se drži«, pisao je »Spektator« u »Hrvatskoj Misli« 1897. godine (str. 29, br. 1), »da je socijalizam isto što anarhizam i da biti socijalista znači na vrat na nos srušiti sve temelje današnjega društva bez ikakve brige, što će iza toga biti. Socijalizam je u tim krugovima negacija svake religije, izdajstvo narodnosti, u kratko: pod riječju socijalizam misli se na sve najluđe i najmanje moguće.«

⁶ Usp. Lovrenčić, Geneza, 63; Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest, 200; Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, 162. i d.

prvom redu u borbi za proširivanje prava glasa. Kad mu to nije uspjelo, on vezuje mali broj radnika za sebe osnivanjem grupe Hrvatskih radnika. Ta je organizacija imala izrazito nacionalističko i protusocijalističko obilježje. Ona je imala dva glavna cilja: vezati radništvo uz nacionalistički program Frankove stranke (otud nacionalistička orijentacija te grupe) i suzbiti širenje socijalističkih ideja i socijaldemokratske stranke. No ipak, i ta je grupa morala voditi računa o nekim socijalnim i gospodarskim problemima radnika. Frankovi su radnici suprotstavljali socijalistima malograđanski program koji je odgovarao karakteru Frankove stranke. Izlaz su u prvom redu vidjeli u zaštiti maloobrtničke proizvodnje i malih obrtnika. Takvom parolom uspjelo je Franku pridobiti jedan dio malih obrtnika, koji su do tada simpatizirali sa socijalistima. No Hrvatski radnici ostali su samo mala izolirana grupa, vezana osobno za Franka, bez ikakvog utjecaja među radnicima.⁷

U isto vrijeme kad je radnike okupljao Frank, učinili su to i njegovi protivnici »domovinaši« u suradnji s dijelom svećenstva, osnovavši grupu kršćansko-socijalnih radnika. Osnovno je obilježje te grupe klerikalizam i protusocijalistička usmjerenost. Kršćansko-socijalni radnici uočavali su aktualnost socijalne problematike i naglašavali da je građanska opozicija na tom terenu malo radila, što je olakšalo pojavu i djelovanje socijalista. Poput Frankovih Hrvatskih radnika, i kršćansko-socijalni radnici okretali su se u prvom redu problemima maloobrtničkih slojeva. Kako su pokazivali nešto više smisla za socijalnu problematiku, pod utjecajem slovenskih (Krek) i bečkih kršćanskih socijalista, oni su dijelom privukli i Frankove radnike.⁸

Napredna omladina, čiji je istaknuti član bio i Stepan Radić, svoj je ulazak u politički život temeljila u prvom redu na kritici jednostranosti državnopravne politike stare građanske opozicije i na zahtjevima da se u središte političkog života stave gospodarska i socijalna pitanja. Slična su gledišta zastupali socijalisti još prije mladih. Zato su »mladi« imali simpatija i razumijevanja za socijaliste i branili su ih od napadaja režima i građanskih stranaka opozicije. Zbog toga je režim, kao i ostale građanske stranke, optuživao i »mlade« da su socijalisti i anarhisti.⁹ »Mladi« su uočili da nijedna građanska grupacija nije pokazivala pravu brigu i razumijevanje za radničke probleme i s toga su stajališta »opravdavali« pojavu socijalne

⁷ Usp. Vitomir Korač, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. III, Zagreb 1933, str. 211. i d.; Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, str. 62, 130, 137—138; Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju, str. 20—21; Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest, str. 204—205.

⁸ Usp. Korač, n. dj., str. 248. i d.; Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, str. 130, 143. i d.; Gross, Socijalna demokracija . . . , str. 21; Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest, str. 205.

⁹ František Hlavaček je u glasilu praške grupe »mladih« »*Novo doba*«, izražavajući njihovo mišljenje, pisao kako protivnici »mladih« njihove zahtjeve za »socijalizacijom politike« (tj. brigu za najvažnije probleme puka) proglašavaju socijalizmom, ne razlikujući socijalno od socijalističkog (Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, str. 153). »Spektator« je u praškoj »Hrvatskoj misli« 1897. (str. 29) pisao kako još uvijek »ima naroda i zemalja i u Evropi, gdje i napredniji ljudi govore, da u njima nema socijalnog pitanja, da u gospodarskom životu vlada jošte blaženi mir, da nema ni radnika a kamo li socijalista. No to dokazuje samo to, da ti ljudi gledaju na pitanje socijalno kao na pitanje čisto radničko i da je njima socijalizam samo nastojanje, da se povisi plaća, da se skрати radno vrijeme itd.«

demokracije. »Mladi« su smatrali da radničko pitanje u Hrvatskoj još nije dobilo one dimenzije koje je imalo u razvijenim evropskim zemljama, ali su isto tako bili svjesni da će se to pitanje i u Hrvatskoj nametnuti u budućnosti. Upozoravajući na to, V. Vilder je 1902. god. pisao: »No ako pregnemo da moderno organizujemo ratarski naš stalež, neminovno će se onda razviti i naša trgovina i industrija. To je stalni razvoj svakoga naroda, pa tako i nas čeka — htjeli mi ili ne htjeli. I onda ćemo najednom stajati pred svim teškim socijalnim problemima zapadne Evrope — nespremni.«¹⁰

Praška grupa »mladih« imala je prilike da se u Češkoj upozna s razvijenim radničkim pokretom i socijaldemokratskim idejama. Od Masaryka su prihvatili stav da na socijalistički pokret treba gledati realistički i pokazivati razumijevanje za njegove uzroke, njegove probleme i zahtjeve. No to je razumijevanje imalo određene granice. U jednome »mladi« se nisu kolebali — u odlučnom odbacivanju idejnih osnova na kojima se gradio, razvijao i djelovao socijalistički pokret. Razgraničavajući socijalno od socijalističkog, Hlavaček je u »Hrvatskoj misli«, izražavajući mišljenje svih »mladih«, pisao: »Ne priznajemo filozofije socijal-demokratske (materijalizam, osobito materijalizam historički) ne slažemo se otud s mnogim nazorima, koji izviru iz te filozofije, niti vjerujemo, da je marksovski kolektivizam jedino spasonosan; priznajemo pored toga i što je dobro kod socijalne demokracije, napose opravdanost velikog dijela njihovih političkih zahtjeva, osobito priznajemo im zaslugu, da probuđuju i osvješćuju upravo one slojeve naroda, na koje se nitko do sada ni obazirao nije...«¹¹

Ipak, iako su »mladi« pokazali simpatije za radništvo i njegove probleme, a manje za socijaliste i njihov program, odnosno slagali su se samo s nekim točkama njihova programa, suradnja između socijalista i »mladih«, u doba kada se oni stvarno uključuju u politički život Hrvatske, osnivanjem Napredne stranke i kasnije Hrvatsko-srpske koalicije, svodi se na nekoliko točaka. »Mladi« su se uporedo s ulaskom u politički život uključili i u gospodarske tokove, i većina njih je preuzela pozicije i stavove (mlade) buržoazije, koja je u Hrvatskoj tek na početku 20. stoljeća stekla uvjete za svoj brzi razvoj. Oni su trebali radnike kao oslonac u borbi protiv vladajućih slojeva Monarhije za vlast u Hrvatskoj i za stjecanje povoljnijih uvjeta razvoja domaćeg poduzetništva i novčarstva, kao i u borbi za demokratizaciju političkog života u Hrvatskoj proširivanjem prava glasa, što je bio preduvjet bržeg ostvarivanja prvog cilja. Socijalisti su također smatrali da jedan od osnovnih političkih ciljeva mora biti borba za demokratizaciju, ali uvođenjem općeg prava glasa, pa su smatrali korisnim suradnju s građanskim strankama u borbi za ostvarenje tog cilja.¹²

U takvim društveno-ekonomskim i političkim prilikama formirali su Antun i Stjepan Radić svoja shvaćanja o mjestu i ulozi radničke klase u društvu.

¹⁰ Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, str. 156 (»Hrvatska misao« /ubuduće HM/, 1902, članak V. Vildera, Radničke stranke u Hrvatskoj).

¹¹ Kao bilj. 9, str. 54.

¹² Usp. Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest, str. 205; Lovrenčić, Geneza, str. 43—44, 46, 256; Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju, str. 17; Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, str. 175.

1. Mjesto i uloga radničke klase u gospodarskom životu

a) Antun i Stjepan Radić smatrali su da je gospodarski život (i stupanj razvoja proizvodnih snaga i proizvodni odnosi) vrlo važan elemenat cjelokupnog razvoja društva.¹³ Stoga je u prikazivanju i analizi njihovih shvaćanja o mjestu i ulozi radničke klase u društvu važno prvo ispitati kako su oni gledali na mjesto i ulogu radničke klase u gospodarskom životu.

A. i S. Radić nisu nigdje izričito definirali koga sve ubrajaju među radnike ili u »radnički stalež« (kako su oni pisali i govorili). Najčešće su pod radnicima podrazumijevali samo industrijske radnike i pomoćnike i radnike koji su radili u obrtničkim radionicama. Poljoprivredne radnike najčešće su ubrajali među seljake, jer su oni često samo sezonski radili ili su uporedo radili na veleposjedu i na svom malom posjedu. Zato rijetko govore i pišu o njihovim problemima uporedo s problemima industrijskih radnika, iako su uviđali da su poljoprivredni radnici u najamnom odnosu.¹⁴ Pritom su samo djelimično imali pravo, jer je tada u istočnoj Slavoniji i Srijemu bilo dosta pravih poljoprivrednih radnika, bez ikakvog svog posjeda, koji su uz sitne seljake činili bazu razvoja socijalističkog pokreta krajem 19. st. u tim krajevima. Oni su držali da poljoprivredni radnici ne mogu biti osnovna snaga na kojoj će se zasnivati razvoj poljodjelstva jer su vjerovali da jedini pravi nosilac poljoprivredne proizvodnje može biti srednji seljački posjed, a ne veleposjed.¹⁵

U gospodarskom razvoju uloga industrijskih radnika u društvenoj podjeli rada povezana je s ulogom industrije, kao što je uloga poljoprivrednih radnika povezana s ulogom veleposjeda u gospodarskoj strukturi. A Radić 1901. god. objašnjava seljacima u »Domu« kako se ljudi dijele s obzirom na posao: jedni »beru gotovo, što zemlja daje«, to su lovci, ribolovci, drvosječe i rudari. Drugi također »uzimaju zemlji«, ali je sami obrađuju — to su poljodjelci. Treći ne stvaraju ništa novo, ali prerađuju ono što privrede prvi i drugi u mnoge korisne i potrebne stvari. To su »zanatnici« i industrija. Pored njih postoje i oni koji ništa »niti ne mijenjaju, nego gotove stvari samo premiještaju i prenašaju«. To su trgovci i prijevoznici. Napokon postoje i oni koji samo »glavom rade«. To su činovnici i inteligencija. Iako seljaci, koji proizvode hranu, mogu opstati i sami bez drugih dijelova društva, oni trebaju rad tih drugih »staleža« ako žele bolje živjeti.¹⁶ Važno je da svaki narod pored poljodjelstva ima razvijen i obrt i industriju, jer je onaj narod koji nema svoje industrije »svaki dan globljen« budući da je prisiljen prodavati svoje poljoprivredne proizvode ispod cijene i skupo

¹³ Vidi o tome opširnije: Branka Boban, Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, društvenom i političkom životu, Radovi OHP, br. 12, Zagreb 1979, str. 275—280.

¹⁴ Dr Antun Radić, Sabrana djela (ubuduće SD), III, str. 262—264, 351—353, 332—334; SD IV, str. 257.

¹⁵ A. Radić 1903. god. (SD V, str. 196) piše da su »dobri gospodari« seljaci koji posjeduju 10—15 jutara zemlje, a S. Radić izjavljuje 1910. god. u Saboru da je srednji posjed onaj od 20—30 jutara, odnosno »koliko čovjek može sam sa svojima obraditi« (Zapisnici stenografskih Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (ubuduće: Zapisnici...), Petogodište 1908—1913, sv. 1, Zagreb 1910, str. 546). Vidi i SD IV, str. 134—7 Stjepan Radić, Slobodni seljački gospodari prvi i najjači stalež u državi, Dom, br. 14, 1913.

¹⁶ SD III, str. 37—39; vidi i rad B. Boban, Shvaćanja A. i S. Radića o mjestu i ulozi seljaštva..., str. 278, 282.

plaćati industrijske proizvode. Zato se on slaže s onima koji kažu da u Hrvatskoj ne može biti napretka bez industrije. No industrija se mora podizati domaćim kapitalom. Strani kapital svu dobit iz takvih poduzeća ulaže u inozemstvu, pa tako Hrvatska od toga nema nikakve koristi.¹⁷ 1913. godine A. Radić piše o prilikama u Podravini i zaključuje da velikim selima koja su se razvila treba industrija kako bi i dalje mogla napredovati, jer je u njihovoj okolini premalo zemlje za obradu da bi svi stanovnici tih sela mogli živjeti od poljoprivrede.¹⁸ S. Radić još 1904. godine u knjizi »Moderna kolonizacija i Slaveni« zaključuje da su Savezne Države Amerike svojim brzim razvitkom primjer »kako se ni ratarstvo, ta prva produktivna grana, ne može ni u najpovoljnijim prirodnim prilikama razviti, ako je obrt prigušen, a trgovina skućena«. On tu pod obrtom zapravo podrazumijeva i industriju.¹⁹ No i A. i S. Radić smatraju da se industrija ne treba previše razviti. Oni pišu da zemlje koje imaju previše razvijenu industriju ne mogu angažirati dovoljan broj stanovnika u proizvodnji hrane, pa ne mogu vlastitom proizvodnjom zadovoljiti svoje potrebe. Za to navode primjere Engleske, Austrije i Njemačke. A Radić u tom smislu zaključuje: »A ja bih želio — kao svi mi — da Hrvati nikad ne dođu do toga, da bi iz tuđe ruke gledali komad kruha.« A. Radić piše i da bi u svijetu zavladao glad kada bi svi narodi postali »industrijalni«, a i da nije potrebno da industrija u nekoj zemlji postane glavna grana privrede da bi toj zemlji bio osiguran napredak.²⁰ Kako vidimo, oni nisu predviđali da će modernizacija poljoprivredne proizvodnje, za koju su se i sami zalagali, omogućiti da i mali postotak stanovnika neke zemlje proizvodi dovoljno hrane za sve stanovnike te zemlje. Oni su mnoge štetne posljedice kapitalizma na selu pripisivali razvoju industrije. Razvoju industrije pripisivali su i pojavu borbe među zemljama i narodima, pa i ratova za tržište. Njihovo upozorenje da u Hrvatskoj ne treba forsirati izgradnju tvornica, a zanemarivati ulaganja u razvoj poljodjelstva, jer u Hrvatskoj ima malo akumuliranog kapitala koji bi se mogao za to angažirati, ima osnova u stvarnoj situaciji: u Hrvatskoj je akumulacija kapitala, zbog raznih uzroka, tek početkom 20. stoljeća dostigla razinu koja je omogućavala nešto intenzivniju izgradnju industrije.²¹

Oni su smatrali da industriju ne treba previše razvijati i zbog toga što radnici u industrijskoj podjeli rada postaju »robovi stroja«. A. Radić 1900. godine piše o razdiobi posla u tvornicama i njenim prednostima i nedostacima. Prednost takve razdiobe vidi u tome da radnik brže nauči svoj posao

¹⁷ SD II, str. 142; SD III, str. 37—39, 42, 80—82; SD IV, str. 35; SD V, str. 24; SD VIII, str. 13; SD IX, str. 42—43.

¹⁸ SD XVI, str. 119.

¹⁹ S. Radić Moderna kolonizacija i Slaveni, Zagreb 1904, str. 42.

²⁰ SD III, str. 35—42; SD V, str. 24; SD VIII, str. 13, 76—79; Gospodarska predavanja među našim višeskolcima u Pragu (Pražanin), HM, Zagreb 1905, god. IV, sv. 8, str. 359; S. Radić, Politički spisi, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971, str. 142.

²¹ SD II, str. 142; SD VIII, str. 76—78; SD IX, str. 42—43; Poljodjelstvo i tvorničarstvo u Ugarskoj u posljednjih 40 godina, Dom br. 16, Zagreb 1912; Industrijalni feudalizam Saveznih Država, HM, sv. 11, god. IV, Zagreb 1904, str. 688—695; isto, sv. 8/1905, str. 359, vidi i članak I. F. Lupisa koje su A. i S. Radić objavljivali u Domu br. 34. i 43, 1911. god.: »Natrug polju, slom industrijalizma« i »Poljodjelstvo i fabrike«, kao i članak Josipa Predavca u Domu br. 16, 1912.: »Gradovi, fabrike i seljaštvo«.

i brže radi jer se male pojedinačne operacije izvode gotovo automatski i ne gubi se vrijeme na međuradnje. No nedostaci takve razdiobe su, kako piše A. Radić, »tri puta gori«. Takav radnik, koji znade izraditi samo jedan djelić, može dobiti posao samo u takvoj velikoj tvornici u kakvoj je počeo tako raditi jer je drugo uglavnom zaboravio ili nije nikada ni naučio raditi. Gore je od toga što se radnik ne može radovati takvom poslu kada cijeli dan, »možda čitav svoj život«, mora raditi »jednu istu malu stvar, koja za sebe nije ništa«. »Tu nema veselja, tu nema misli ni razmišljanja, to čovjek radi kao mašina, to bi mogao možda i spavajući raditi. Ovakav posao ubija dušu, u tom je poslu čovjeku strašno dug čas, i zato jedva čeka, da mine ura i da pobjegne iz tvornice. A kakav je to život, kad ne radiš s veseljem? Nikakav.« Na kraju članka A. Radić zaključuje: »Eto, vidite, kamo se može doći, kad ljudi ne paze na ništa drugo, — nego samo na to: kako bi bilo što više živih mašina, koje bi se mučile samo da bude što više dobitka.«²²

Zbog toga, kao i zbog činjenice da radniku u tvornici uvijek netko drugi određuje što će, kako i koliko raditi, radnik je na poslu neslobodan i zato ne voli raditi, bježi od posla, nastoji da što manje radi, zaključuju i A. i S. Radić.²³ Sloboda se čovječja baš najviše očituje u radu. To je posve naravski, pa zato se sloboda i traži riječima: Dajte mi, da radim, što hoću. I kad se to čovjeku dade, onda zbilja i radi. Cijela ova velika borba, koju vodi radnički svijet za svoju muku, to je najdostojnija borba. U toj se borbi već mnogo postiglo.²⁴ Ali nije pravi put u borbi za radnička prava traženje radnika da što manje rade, nego treba da traže poboljšanje uvjeta rada i bolje plaće.²⁵

A. i S. Radić pišu o još jednom važnom uzroku lošeg položaja radnika u industriji. Radnici u tvornici rade cijele dane, ne sebi, nego drugom, daleko od svoje kuće i prijatelja. Odvojeni su od obitelji cijele dane, pa i tjedne. »Tebi je tvoj gospodar — koga pravo i ne poznaš — on ti je sve, jer ti daje novac, a za novac dobiješ sve, — samo ne dobiješ ljubavi, vjere i poštenja.« A »Posljednji sam put kazao da novci nijesu bogatstvo,«, piše A. Radić. Nasuprot takvom položaju radnika u tvornici, posao seljaka na polju oplemenjuje čovjeka jer nije monoton, jer mu omogućuje da postane gospodar, a ne rob stroju, i jer ga ne odvaja od obitelji i prijatelja, smatrali su A. i S. Radić. Oni su dobro uočavali negativnosti industrijske podjele rada i prisilni karakter tog rada (koji proizlazi iz najamnog odnosa u kojem se nalaze radnici) kao i negativnosti koje proizlaze iz činjenice da prva generacija radnika živi najčešće odvojeno od obitelji. Oni nisu vidjeli da će se u budućnosti moći izbjeći mnoge od tih negativnosti, kao npr. odvojenost od obitelji i velika podijeljenost procesa proizvodnje i podložnost stroju. Negativnosti položaja radnika koje proizlaze iz najamnog odnosa oni misle riješiti uglavnom poboljšanjem njihova ekonomskog položaja i mogućnošću organiziranja tvornica u kojima bi radnici bili dioničari, pa bi njima i upravljali (uz pomoć stručnjaka). Njihovo je shvaćanje o položaju

²² Dioba posla, SD II, str. 72—75.

²³ Kao bilj. 22 i SD IV, str. 81; S. Radić, Državna i narodostna ideja s gledišta socijalnih znanosti, *Mjesečnik pravnčkog društva*, Zagreb 1909, god. XXXV, br. 10, str. 959; Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, sv. 1, Zagreb 1910, str. 547. (govor S. Radića).

²⁴ SD V, str. 87—90; SD VI, str. 68.

²⁵ SD III, str. 158.

seljaka u proizvodnji, suprotno od prethodnog, idealizirano jer oni u ocjeni njihova položaja polaze od situacije kakva bi ona trebala biti, u zemlji s dobro organiziranom, osiguranom i suvremeno razvijenom poljoprivrednom proizvodnjom, dok je u Hrvatskoj situacija bila sasvim drukčija, pa je i njihova stranka trošila veći dio svog vremena i rada u nastojanju da se ta teška situacija poboljša.²⁶

Zbog svih tih razloga, kao i zbog svoje cjelokupne orijentacije na poljodjelstvo i seljaštvo, oni se oštro protive shvaćanjima da je industrija jedini jamac gospodarskog napretka svakog naroda i države i da treba razvijati industriju po svaku cijenu, pa i na štetu poljoprivrede. Zbog toga oni polemiziraju i s građanskim piscima i sa socijalistima. S Radić čak zaključuje, kada socijalisti u austrijskom parlamentu, kao i u Hrvatskoj, surađuju s buržoaskim strankama i podržavaju ih u diskusijama o cijeni poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, o carinama i sl., da postoji tabor industrijalaca i tabor agraraca, zanemarujući suprotnosti koje postoje između industrijalaca i radnika i veleposjednika i seljaka. Međutim i S. i A. Radić dokazuju da su potrebni i poljodjelstvo i industrija, da je potrebno uskladiti njihov razvitak, iako misle da je poljodjelstvo ipak osnovna grana privrede i da industriju treba graditi samo u ograničenoj mjeri.²⁷

U skladu s takvim shvaćanjima oni gledaju i na ulogu i mjesto radnika u društvenoj podjeli rada. Oni smatraju da radnici u društvenoj podjeli rada imaju važnu ulogu i da u skladu s time trebaju imati i odgovarajuće mjesto i ulogu u društvu, tim prije što uz poljodjelce i sakupljače (rudari, ribari itd.) spadaju u one slojeve koji proizvode nova dobra za cijelo društvo i koji žive od svoga rada, a ne na račun tuđeg rada. Po tome spadaju u »puk«, ili kako se pisalo u glasilima Hrvatske seljačke stranke nakon prvog svjetskog rata, u »radni narod«.²⁸

b) A. i S. Radić nigdje sistematski ne analiziraju položaj radnika u proizvodnim odnosima. A. Radić konstatira ono što smatra općepoznatim: »I ovdje sad vidimo pravu stvar: jedan mora raditi jer ništa nema, — to je radnik, drugomu pak, koji ima, njemu moraju drugi raditi, i to za toliko, za koliko on hoće. Ovi, koji imaju, to su gospodari, kapitalisti.«²⁹ Ili: »Vi ste već dosta čuli i čitali, kako je danas svuda po svijetu zlo, i to ovakvo zlo: Jedni rade i muče se, a nemaju baš ništa, nego golo tielo, i ovih ima mnogo, velika većina, a drugi ne rade ništa i ne muče se, a imadu svega dosta.«³⁰

S. Radić konstatira da i u Hrvatskoj i izvan nje problem odnosa između radnika i kapitalista postaje sve značajniji.³¹ A. Radić o tome također piše: »Sve ovo što vam govorim, to je samo toliko da vidimo, kako se svijet bori.

²⁶ Kao bilj. 23 i SD II, str. 34. (»Zašto je sve manje vjere i poštenja?«).

²⁷ »Boj poljodjelaca sa zanatlicima«, SD III, str. 80—82; Zapisnici..., petog. 1908—1913, sv. 1, Zagreb 1910, str. 546.

²⁸ Vidi o tome i u radu B. Boban »O osnovnim obilježjima seljačke države u ideologiji Antuna i Stjepana Radića«, *Radovi OHP*, br. 13, Zagreb, 1980, str. 63.

²⁹ SD III, str. 263.

³⁰ SD IV, str. 258.

³¹ S. Radić, Najjača stranka u Hrvatskoj, Zagreb 1902, str. 43—44; i sti, Savremena Evropa, Zagreb 1905, str. 266—267, 317, 359; članci S. Radića u *Domu*, br. 45/9. X. 1907. i br. 39/23. IX. 1911, Zagreb.

Kod nas još nema velikih tvornica, u kojima bi bilo na tisuće radnika, ciela vojska. Ali će to sigurno doći i k nama. Zato je dobro pripremiti se na to, — ne bi li nam tuđa nevolja bila najbolja škola.«³²

A. Radić izvanredno zapaža sve elemente razvoja kapitalističkih odnosa u Hrvatskoj, prije svega na selu, tako da se u njegovim člancima odražava proces prvobitne akumulacije kapitala u Hrvatskoj i raslojavanje bogatijem pojedinih, nekih seljaka i trgovaca, koji postaju posjednici većih parcela zemlje i krupni trgovci, najčešće zelenašenjem i prevarama, i koji ulažu tako stečen novac u štedionice a rijetko u nove radionice i tvornice.³³ »Od trgovaca postaju veliki trgovci, koji imaju svoje tvornice, koji sebi robu daju praviti, pa ju onda prodaju, to su takozvani industrijalci, veliki bogataši, kapitalisti, koji drže na tisuće i tisuće radnika«, piše A. Radić.³⁴ On opaža i posljedice razvoja kapitalističkih odnosa na selu i u gradu: »Danas na svoje oči vidimo, kako cijelo selo nema ni kruha, a još pred 15 do 20 godina nije u tom selu bilo siromaha! Nije dakle osiromašio lijeni Petar, ili pijani Pavao, nego svi redom, kao da je došla kuga ili kolera! Tako je redom u deset sela i više. I sve to, što je ovih deset sela izgubilo, to je drugih pet ili šest ljudi dobilo! Pet ili šest ljudi, potegnulo je k sebi imetak i muku čitavih sela!«³⁵ Do toga je došlo jer: »Novci rade! To je ona nesreća, koja je kriva svemu današnjemu zlu. To je onaj zmaj komu treba smrskati glavu. To je 'kapitalizam'!« »Proti tomu kapitalizmu bore se milijuni i milijuni radnika. 'Uništimo kapitalizam, tj. učinimo tako, da ne budu radili novci, nego ljudi, — i odmah će sirotinji biti lakše, pače bit će lakše celomu svijetu, jer je danas cijeli svijet jedna sirotinja — u rukama nekolicke bogataša, kapitalista'.«³⁶ A. Radić objašnjava da »novci rade« kada špekuliraju trgovci i štedionice, kada traže visoke kamate za zajmove i kad se uopće za novac položen u banku ili štedionicu dobivaju kamati bez rada.³⁷

On piše da industrijalci ne plaćaju radnicima njihov rad onoliko koliko on stvarno vrijedi, ali ipak misli da je glavni uzrok svih negativnih posljedica kapitalističkih odnosa lihvarenje i špekuliranje novcem. »Nijedna nauka na svijetu nije tako strašno svieta prevarila, kao baš liberalna. Sva ona velika 'sloboda', o kojoj su liberalci toliko propovjedali, — postala je nesmiljeno robstvo, za sve one koji su bili slabi. Pazite: Liberalci su naučili, da nitko nikomu nije gospodar, svi su ljudi slobodni. Ali i ta batina ima i deblji kraj, i to ovaj: Ako nitko nikomu nije gospodar, onda nitko nikomu nije ni zaštitnik ni pomagač! Kad smo svi jednako slobodni, neka svatko sebi pomogne, kako zna.«³⁸ Liberalci mirno puštaju da jači »davi« slabijeg, tj. bogat siromašnog, jer je po tom principu svatko slobodan da radi što hoće i što može, bez obzira da li time kome škodi. No to nije ni dobro ni pravedno, zaključuje A. Radić i nastavlja: »Ne moram ja raditi baš sve, što god hoću, ali mogu ipak raditi samo ono, što hoću: ako ne mogu

³² SD III, str. 263.

³³ SD IV, str. 259; SD VI, str. 232; SD XII, str. 55, 74, 76, 203, 339; SD XIII, str. 72, 166—167, 168, 177.

³⁴ SD V, str. 308.

³⁵ SD IV, str. 258.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto, str. 259—260, 276; SD III, str. 263; isto kao bilj. 333 i 34; Zapisnici..., petogodište 1913—1918, knj. II, str. 569, 792—793 (govori S. Radića u Saboru).

³⁸ SD V, str. 329; vidi i govore S. Radića iz bilj. 37.

i ne smijem jedno, što bih htio, uzet ću drugo, što hoću, a i mogu i smijem.«³⁹ »A pravice nema ako se ljudi ne drže onoga nauka: 'Što ne želiš, da tebi drugi učini, ne čini ni ti drugomu'.«⁴⁰

A. i S. Radić vide eksploataciju radnih slojeva u kapitalizmu i osuđuju je, ali ne vide jasno ekonomske mehanizme na kojima se zasniva ta eksploatacija. Oni nisu čitali originalne radove Marxa i Engelsa, a od djela ostalih socijalista odbijao ih je cijeli niz stavova s kojima se nisu slagali, a posebno stav prema seljaštvu, jer su socijalisti tada na seljaštvo uglavnom gledali kao na posjednike zemlje (koji svoju sudbinu vezuju za sudbinu svoga posjeda), a ne kao na onaj dio društva koji je također eksploatiran i koji najvećim dijelom živi samo od svoga rada, pa je zbog toga prirodan saveznik radničke klase u borbi protiv kapitalističke eksploatacije. A. i S. Radić nisu smatrali da se kapitalistička eksploatacija zasniva prije svega na postojanju privatne svojine i najamnog rada, pa nisu smatrali nužnim njihovo ukidanje. Naprotiv, oni su smatrali da je privatna svojina jamac gospodarske i društvene nezavisnosti seljaštva, čiji su oni zastupnici prije svega htjeli biti.⁴¹ Zato su odbacivali shvaćanja socijalista (onakva kako su ih oni interpretirali): »da među ljudima neće biti dobra, dok sve ono iz čega postaje bogatstvo, dakle zemlja i rudnici, kuće i tvornice i strojevi ne postanu državno vlasništvo, i dok svi ljudi ne budu državni činovnici, kojima će država za umjeren posao davati stalnu obskrbu.«⁴²

Oni smatraju da nije bitno postojanje ili nepostojanje privatnoga vlasništva, nego je važno da pojedinci ne iskorištavaju to vlasništvo za izrabljivanje drugih ljudi⁴³ Zapravo »od radničke politike prihvaća seljačka stranka tu istinu, da nije dobro, što se više puta golemi imetak skupi u rukama jednoga čovjeka, a tisuće i tisuće sirotinje strada bez svoje krivnje, jer se ne ima na čemu mučiti, jer si nema gdje zaslužiti koru kruha.«⁴⁴ Ali oni ipak smatraju da svi bogataši nisu jednaki i da svako bogatstvo nije jednako štetno: »Ali seljačka politika veli, da gotov novac u jednim rukama ili velike tvornice, kojima jedno društvo gospodari, nisu takva, a često nikakva neprilika, kakva je neprilika golemi zemljištni posjed ili spahiluk, koji se prostire na sate, pa i na dane hoda, i u kojem ima i na stotine ili tisuće neobrađena zemljišta.«⁴⁵ Zato oni nisu za oduzimanje bez naknade, ni zemlje ni drugih bogatstava, niti za progresivne poreze, koji ne razlikuju 'bogataša od bogataša', nego smatraju da se socijalne nepravde mogu sma-

³⁹ SD II, str. 68.

⁴⁰ SD VIII, str. 14; S. Radić, *Gradanska, radnička i seljačka pučka politika, Hrvatski narod*, br. 10, 8. III 1906, Zagreb.

⁴¹ Opširnije o njihovim shvaćanjima o privatnoj svojini vidi: B. Boban, *Shvaćanja A. i S. Radića o mjestu i ulozi seljaštva...*, str. 279—280. i o osnovnim obilježjima..., str. 79—83. S. Radić, *Današnja financijalna znanost*, str. 242—246; isti, *Slobodni seljački gospodari prvi i najjači stalež u državi, Dom*, br. 14, 4. IV. 1913, Zagreb; SD II, str. 50.

⁴² S. Radić, *Gradanska, radnička i seljačka pučka politika*, n. dj. (bilj. 41.); *Austrijski socijalisti vladina stranka*, (bez potpisa), *Dom* br. 52/23. XII. 1908.; S. Radić, *Zašto seljački stalež mora biti glavni temelj hrvatskoj narodnoj politici, Dom* br. 29./19. VI. 1907; isti, *Slobodni seljački gospodari prvi i najjači stalež u državi, Dom*, br. 14/4. VI. 1913.

⁴³ S. Radić, *Gradanska, radnička i seljačka pučka politika Hrvatske novine* (ubuduće Hn), br. 10, 8. III. 1906, Virje; isti, *Današnja financijalna znanost, Zagreb* 1908, str. 242—246; SD III, str. 58.

⁴⁴ SD XIII, 68.

⁴⁵ Članak S. Radića iz bilj. 43; SD IV, str. 274, 291—292.

njiti i da mogu nestati jedino ako se a) prestane primjenjivati liberalističko načelo da svak može raditi što hoće, pa i na štetu drugoga, b) da se »svak za sebe stara«, tj. da ne dopusti da ga netko vara i izrabljuje, a ako je pre slab da se bori sam da se udruži sa sebi sličnima i tako onemogućiti bogataše da se i dalje bogate (»tko nema svaki dan sve više, ima sve manje«). Država ima pravo oduzeti imanje onim bogatašima koji rade na štetu »obćem dobru«, ograničiti posjed ostalih (npr. veličinu zemljišnog posjeda na veličinu od 500 jutara, tako da srednji seljački posjed od 10—50 jutara bude temelj razvoja poljodjelstva). Oni nemaju jasne pojmove o kapitalističkoj eksploataciji, o čemu svjedoči i kolebanje A. Radića oko pojave špekulacije. On dosta često piše i govori kako špekulacija novcem nije pošten posao i osuđuje je, ali ipak piše da će jednom i hrvatski seljaci morati špekulirati (slično kako se špekulira na engleskim burzama) jer — nema trgovine bez špekulacije. Takav se njegov stav može objasniti na drugi način jedino ako se uzme da i on smatra neminovnim da se i u Hrvatskoj razvijaju takvi društveno-ekonomski odnosi u kojima će i seljaci špekulirati na burzama, iako u drugim svojim radovima smatra da se u Hrvatskoj može zaustaviti razvoj kapitalističkih odnosa.⁴⁶

U cjelini, A. i S. Radić vide da su radnici u kapitalizmu potlačeni, ali djelimice zbog neshvaćanja osnovnih uzroka izrabljivanja, a djelimice zbog svog shvaćanja da u Hrvatskoj glavna snaga naroda nisu radnici, nego seljaci, smatraju da je za promjenu položaja radnika u društvu uglavnom dovoljno poboljšanje njihova ekonomskog položaja, dok uporedo upravo inzistiraju na promjeni cjelokupnog društvenog položaja seljaka.⁴⁷

c) A. i S. Radić pišu o teškom položaju radnika uopće, a najčešće o njihovom teškom ekonomskom položaju, iako se taj položaj, kao što oni konstatiraju, zadnjih desetljeća značajno popravio u odnosu na vrijeme kada je bio gotovo neizdrživ. »Toga vi, hvala Bogu, koji živite na svojem i u svojem, — toga vi ne znate, što su radnici patili još pred kojih desetak godina. Težak posao, slaba hrana, slab stan, bolest — sve je to jadne radnike ubijalo, a druge gonilo na bunu.« »Danas je već bolje, kažu, u toj stvari. Radnik danas ima bolju plaću, tako da mnogi radnik može gospodski živjeti. A i radno vrijeme danas je kraće. Prije su radnici radili i po 12 i po 14 sati na dan, a danas rade po osam, najviše po 9 i 9½ sati, — a imadu i veću plaću. Zato se radnici danas više i ne bune. Ako imadu kakve neprilike s gospodarom, tj. s poslodavcem, imade za to posebni sud (mirovni radnički odbor) koji tu stvar uredi. Ako hoće veću plaću, ili kraće radno vrijeme, tu su velike radničke udruge, koje radnike plaćaju, dok su bez posla. I za besposlene radnike imadu udruge, koje im traže posla. Ako radnika stigne bolest, i tu već ima pomoći.⁴⁸ Radnici su se i u Hrvatskoj organizirali i bore se za svoja prava. Građanske stranke (»gospoda«) ne simpatiziraju s borbom radnika, ali im ipak pomalo priznaju neka njihova prava jer vide da radnici ostvaruju svoja prava i u drugim državama Evrope.

⁴⁶ Zapisnici..., petog. 1908—1913, Zagreb, 1910, str. 546, 555; SD IV, str. 115, 257, 260, 275, 292; SD V, str. 7—8; SD XII, str. 52—55, 248—249; SD XIII, str. 52—55, 67—70.

⁴⁷ Dr A. i S. Radić, Seljački nauk, Zagreb 1936, str. 19—23, 34—37, 41. 44—46, 48—52, 54—55, 73—79, 83—93, 113—122.

⁴⁸ SD V, str. 338.

No položaj radnika ni na početku 20. st. nije dobar, pa su oni i dalje prisiljeni da se bore za svoja prava. Odras njihova teškog položaja je i česta pojava alkoholizma među radnicima.⁴⁹

Glavno sredstvo u njihovoj borbi, koje je po ocjeni A. i S. Radića i vrlo efikasno, jest štrajk.⁵⁰ Najčešći je cilj za koji se radnici bore povećanje plaće. Ta je njihova borba opravdana, ali ne bi smjela ići na štetu seljaka. Zbog toga, kao i zbog činjenice da radnike organiziraju socijalisti, reagiranje je A. i S. Radića i novina Seljačke stranke na pojedine akcije radnika suzdržano, o čemu će biti više riječi u trećem dijelu ovoga rada.⁵¹

U vrijeme prije prvog svjetskog rata A. i S. Radić nemaju namjeru da se bave organiziranjem radnika. Oni se njihovim problemima i ne bave sistematski jer svu svoju pažnju i aktivnost posvećuju organiziranju seljaka. U program HPSS (Hrvatske pučke seljačke stranke) uvrstili su i zahtjev da se ostvare i neka prava radnika, uporedo sa zahtjevom da se ostvare interesi drugih slojeva (obrtnika i trgovaca), jer su i tada željeli pokazati da HPSS, iako organizira i zastupa prije svega interese seljaka, nije samo seljačka, nego je općenarodna stranka. U tom programu zahtijevaju da radnici imaju pravo »da sami vijećaju i svjetuju o svojim poslovima i zahtjevima, t. j. neka i oni dobiju svoju radničku komoru, a zatim i pravo da se bore za bolje plaće, kraće radno vrijeme, osiguranje u starosti i bolesti, kao i urede za zapošljavanje radnika«. ⁵² Slične zahtjeve za zadovoljavanje interesa radnika iznosi S. Radić u govoru u Saboru 1910. godine, a slično piše i u svojim knjigama.⁵³

Interesantno je uočiti da A. i S. Radić smatraju da su radnici u nekim pojedinostima u boljem položaju od seljaka — npr. njihova je plaća stalna, ne ovisi o vremenskim prilikama i sl. kao zarada seljaka,⁵⁴ a u nekima u gorem, posebno u prošlosti, kada je položaj radnika bio izuzetno težak.⁵⁵

S. Radić se i prije rata i u toku rata, posebno nakon zabrane socijaldemokratske stranke, više puta u Saboru zalagao za rješavanje radničkih problema. Tokom vremena znatno je promijenio i svoje ocjene značenja radničkog pokreta, kojeg je, kao i Antun, do rata smatrao manje važnim u političkom i društvenom životu Hrvatske.⁵⁶

A. i S. Radić su, kako sam već napisala, u program HPSS unijeli samo zahtjev za poboljšanjem gospodarskog položaja radnika budući da su oni, iako su pisali i o položaju radnika u narodu, u društvu uopće, u podjeli rada i proizvodnim odnosima, poboljšanje gospodarskog položaja radnika smatrali najvažnijim i najhitnijim, pa su i pisali da je »radničko pitanje« zapravo uglavnom ekonomsko pitanje.

⁴⁹ SD IV, str. 257; SAD V, str. 50.

⁵⁰ Otokar Keršovani, Povijest Hrvata, Rijeka 1971, str. 93.

⁵¹ SD III, str. 405.

⁵² Seljački nauk, str. 47.

⁵³ Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, knj. 1, str. 550; (S. Radić) Hrvatski politički katekizam, Pitzsburg 1913, str. 102—104; isti, Savremena Evropa, Zagreb 1905, str. 266, 317, 359.

⁵⁴ SD II, dr. 145.

⁵⁵ SD V, str. 338.

⁵⁶ Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, knj. 1, str. 550; isto, 1913—1918, knj. I, str. 926; knj. IV, str. 425—426. (govori S. Radića 13. IV. 1910, 13. II. 1914, 23. I. 1917).

2. Mjesto i uloga radničke klase u narodu

Nacionalizam je, smatra S. Radić, vrsta »demokratskog patriotizma« koji je nastao »kod svih onih naroda, koji su u novije doba poraženi, a da se zato ne osjećaju podređenima, i koji su podređeni, pa i potlačeni, ali još nisu upokoreni«, i to na temelju ideje »narodnoga bratimstva« koja je »prekoračila gore i mora prelazeći bez zapreke preko političkih granica i ne pazeći ni malo na vjerske razlike« i tako se suprotstavila »političkoj tiraniji« i »vjerskom fanatizmu«, koji su prijetili da će od zemlje učiniti »veliku klaonicu«, odnosno imperijalizmu velikih država, koje bi htjele zavladatai »cijelim kopnima, dotično cijelim morima«. ⁵⁷

A. Radić se suprotstavljao državnopravnoj politici starih stranaka u Hrvatskoj i pisao da nije dovoljno samo da je »domovina slobodna«, nego je potrebno i da je »narod slobodan«, ⁵⁸ tj. da se narod oslobodi socijalnih nepravdi i potlačenosti, koje su posljedica ne samo podređenosti cijelog naroda vlasti drugog naroda nego i podijeljenosti unutar jednog naroda na »gospodu« i »narod«. Zato on piše da »gospoda« moraju biti svjesna da se narod, puk, ne može potaći na borbu protiv tuđinske nadmoći ako mu se piše i govori o potrebi borbe za »stare pravice«, jer su u starim »listinama« zabilježene samo »gospodske pravice«: »U nijednom starom pismu nema ni spomena za kakve narodne pravice, pa se narod za njih neće ni boriti.⁵⁹ I S. Radić piše: »... ne zaboravimo taj program (nacionalni — B. Boban) ispuniti željama i potrebama seljaka, obrtnika i radnika, jer ovaj naš novi nacionalizam mora biti jednako politički i socijalan.«⁶⁰ S. Radić smatra da je došlo vrijeme da se međunarodni odnosi uredi na stabilnijem temelju: »... u vrieme, kad svi vidimo, da ima svjetske industrije i svjetske trgovine, međunarodnih željeznica, rieka i prokopa, u to vrieme treba da što prije osjetimo, kako postoji utvrđeno i nepovredivo međunarodno pravo kao prirodna posljedica prava narodnoga i više međunarodna ljudska zajednica kao naravska veza svim jezičnokulturnim i vjersko-moralnim skupinama.«⁶¹ No to međunarodno pravo vrlo slabo funkcionira u praksi, jer »Veliki narodi, koji se ujedno organizovaše u jake države, te misle, da su dosta bogati i moćni, da zavladaju celim kopnima, dotično celim morima, stvoriše si ideal takove političke i trgovačke prevlasti, kakovu nekada imadaše rimski carevi, a u novije doba Napoleon I.«⁶² Zato danas, po mišljenju S. Radića, u svijetu vladaju dvije glavne idejne struje: nacionalizam i imperijalizam.⁶³

⁵⁷ HM, Zagreb 1904, god. IV, sv. 1, str. 6, 16, 17, 18, 19, 20.

⁵⁸ SD IV, str. 203—204.

⁵⁹ SD IV, str. 180.

⁶⁰ S. Radić, Najjača stranka u Hrvatskoj, Zagreb 1902, str. 43—44. O socijalnom sadržaju nacionalnog pitanja i uopće o povezanosti rješavanja nacionalnog i socijalnog pitanja A. i S. Radić često su pisali, npr.: SD II, str. 306—309, SD IV, str. 180, 203—204, SD VIII, str. 108; SD X, str. 224; S. Radić, Državna i narodnostna ideja..., sv. 8 i 9, str. 796; Zapisnici..., petog. 1908—1913, sv. 1, str. 628. O tome kako A. Radić povezuje nacionalni i socijalni problem vidi i: Lj. V. Todorović, Hrvatski seljački pokret braće Radića, knj. I, Seljački pokret: Antun Radić, Beograd 1940, str. 79; O shvaćanjima S. Radića o istim problemima vidi i: Bogdan Krizman, Korespondencija S. Radića, I dio, Zagreb 1972, str. 39—45.

⁶¹ S. Radić, Moderna kolonizacija i Slaveni, Zagreb 1904, str. 364.

⁶² S. Radić, Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu, HM, Zagreb 1904, god. IV, sv. 1, str. 16; Dr A. Radić, SD XIII, str. 81.

⁶³ HM, isto, str. 19; Kako vidimo, S. Radić dosljedno piše 'narod' kada obilježava etničku skupinu, a za svijest, osjećaj, pokret upotrebljava termin 'nacionalan'.

Kako vidimo, i A. i S. Radić uočavaju probleme koji nastaju iz imperijalističkih težnji velikih država na početku 20. st. i negativnosti imperijalističkih ratova, ali ne vide njihovu povezanost s razvojem kapitalizma, pa nemaju ni jedinstven kriterij prema imperijalističim težnjama i kolonijalnim akcijama raznih velikih država. Tako S. Radić osuđuje engleski i njemački kolonijalizam, a manje francuski, dok imperijalistička nastojanja carske Rusije uglavnom podržava (izuzev što oštro osuđuje odnos carske Rusije prema Poljacima). On također ne razlikuje u dovoljnoj mjeri pojave naseljavanja dotada uglavnom nenaseljenih područja, npr. Kanade, i pojave ekonomskih migracija, npr. iseljavanje naših ljudi u Ameriku i Australiju krajem 19. i početkom 20. st., od kolonizacija nastalih iz imperijalističkih težnji.⁶⁴ No, obojica stoje na stajalištu da svim narodima treba dati pravo i mogućnost da se samostalno razvijaju.

Da bi se narodu osigurao slobodan i samostalan razvitak, nužno je stvaranje nacionalne države, jer narod bez svog teritorija i svoje države ne može biti pravi narod, dokazuju A. i S. Radić. »Dok pojedinac nema svojega doma, nije podpun čovjek, tako i narod, dok nema svoje države, nema svojega gospodarstva, nije pravi narod i ne samo to, da ne može napredovati nego mora nazadovati i propasti.«⁶⁵ Ujedno su samostalnost, sloboda i samostalna država i preduvjeti smanjivanja postojećih socijalnih nepravdi i rješavanja socijalnih problema. Ideja bratstva unutar jednog naroda vodi po mišljenju A. i S. Radića stvaranju osjećaja »organske solidarnosti« unutar naroda.

Oni usko povezuju (iako donekle na krivim, a donekle i na naivnim pretpostavkama, ali i uz niz vrlo dobro uočenih činjenica i dobro izvedenih zaključaka) rješavanje nacionalnog problema s rješavanjem socijalnih problema: ako se program borbe za nacionalno oslobođenje ne temelji na društvenim potrebama najširih slojeva naroda, ti se slojevi neće uključiti u borbu za nacionalno oslobođenje, a ako se ne ostvari mogućnost samostalnog i slobodnog razvoja naroda u svojoj državi, ne mogu se riješiti ni socijalni problemi.⁶⁶ Uz to treba napomenuti da su A. i S. Radić smatrali da se u suvremenom svijetu nijedan narod ne može osloboditi ni sačuvati svoju slobodu ako u borbi za oslobođenje i u očuvanju te slobode ne sudjeluju svi slojevi naroda. To je posebno važno za male narode, koji se, kako smatraju A. i S. Radić, ne mogu suprotstaviti imperijalističkim težnjama velikih naroda oružjem (jer ga »veliki« imaju uvijek više), nego samo unutrašnjem slogom i jedinstvom, koje je moguće jedino ako su svi slojevi naroda slobodni i zadovoljni.

S. Radić je govorio i pisao i da je ideja narodnog »bratimstva« nužna i kao stepenica na putu razvoja ljubavi svakog pojedinog čovjeka prema čovječanstvu, jer čovjek, po njegovu mišljenju, ne može polazeći od sebe kao pojedinca odmah doći do pojma i ljubavi prema cijelom čovječanstvu, prema svim ljudima na zemlji, jer te ljude ne poznaje i jer oni žive često na

⁶⁴ S. Radić, *Moderna kolonizacija...*, str. 10—27, 184—193, 340—348, 357—365.

⁶⁵ *Zapiski...*, petog. 1908—1913, sv. 1, str. 558, 602; S. Radić, *Čija zemlja njegova domovina*, Dom br. 17, Zagreb 1912.

⁶⁶ HM, isto kao bilj 63, str. 19; S. Radić, *Moderna kolonizacija*, str. 10—56, 232—292, 184, 340—357; SD II, str. 306—309; SD VI, str. 73, SD IX, str. 42; Milutin Nehajev, *Političke silhuete*, Zagreb 1945, str. 254.

vrlo različit način od njega. Selo i narod su stepenice na putu od pojedinca do čovječanstva. »Kad čovjek, koji je liberalan, počima od čovječanstva izvoditi svoju filozofiju, kod tog čovjeka ne može biti ništa realno.«⁶⁷

Zbog toga je važno da se sve demokratske snage udruže u borbi za nacionalno oslobođenje. Njima bi se trebalo pridružiti i radništvo, ali ono pod vodstvom socijalista ne pokazuje interes za nacionalno pitanje, zaključuju A. i S. Radić. U tom smislu S. Radić piše: »Kozmopolitska, revolucionarna socijalna demokracija i kod nas će i nadalje simpatizovati s imperijalizmom i svakom prigodom navaljivati na nacionalizam, osobito u Francuskoj i Rusiji, ne znajući, da je nacionalizam jedini prirodni i naravski put k pobjedi 'plebejaca' nad 'patricijima', a onda i k međunarodnom bratstvu.«⁶⁸ A. Radić je pisao da socijalisti govore kako nije važno voditi brigu o nacionalnom pitanju jer će u budućnosti biti svejedno tko je koje narodnosti. U praksi pak, kada se radi o interesima njihova naroda, najčešće slijede put svoje nacionalne buržoazije. Tako npr. njemački socijalisti brane šovinističke i imperijalističke stavove svoje buržoazije.⁶⁹

A. i S. Radić ili nisu poznavali teoriju austromarksista o nacionalnom pitanju, ili im se nije činila značajnom, jer je nigdje ne spominju. Ne spominju je ni 1907. i 1908. kada često pišu o djelovanju austrijskih socijalista i predbacuju im da nemaju razumijevanja ni za nacionalno ni za seljačko pitanje, pa time dokazuju da je socijalistička teorija neprimjerena prilikama u Hrvatskoj.^{69a}

I u Hrvatskoj socijalisti i radnici koje oni vode ne poklanjaju dovoljno pažnje hrvatskom nacionalnom pitanju. Uzrok tome je prije svega njihov težak gospodarski položaj, koji im u prvi plan nameće socijalno pitanje. A. Radić piše da je jedan od uzroka njihove neosjetljivosti za nacionalni problem činjenica da su oni prekinuli vezu s narodnom kulturom, čiji su nosioci seljaci, a zbog oskudnog obrazovanja nisu mogli na drugi način uočiti njegovu važnost i za svoj položaj u društvu. Osim toga socijalisti u nacionalnoj politici slijede politiku Hrvatsko-srpske koalicije i hrvatski nacionalni problem svode na južnoslavenski.⁷⁰

Ipak radnici u Hrvatskoj znaju istupati u odbranu nacionalnih interesa. S. Radić je pisao da su u narodnom pokretu 1903. god. u Hrvatskoj radnici bili vrlo važan element.⁷¹ U Češkoj su, po pisanju S. Radića 1907. i 1908. god., već prije deset godina socijalistički radnici postali nacionalno orijentirani, što on objašnjava njihovim boljim ekonomskim položajem i većim

⁶⁷ Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, knj. 1, str. 558

⁶⁸ S. Radić, Za napredak bez revolucije . . . , *HM*, sv. 1, god IV, str. 19.

⁶⁹ Dr A. R a d i ć, Srbi i socijalisti u spregi s hrvatskim strankama, *Hn*, Zagreb 1906, br. 2; SD III, str. 49; SD VII, str. 153; SD VIII str. 108; SD IX, str. 145—147; SD XII, str. 306; S. R a d i ć, Proti tiraniji i proti revoluciji, *HM*, sv. 6, god. IV, Zagreb 1905, str. 242—243, 245; S. R a d i ć, Što je u Rusiji, *HM*, sv. 4, god. V, Zagreb 1906.

^{69a} Položaj je Hrvatske u okviru Habsburške Monarhije u to vrijeme to dokazivao. Ona je imala autonomiju u kulturnim i prosvjetnim, ali ne i u gospodarskim i financijskim pitanjima, i bilo je očito da upravo ta nesamostalnost onemogućava ne samo njen gospodarski i općedruštveni nego i kulturni razvoj. Vidi i članke A. i S. Radića u *Domu*, br. 3/1906, br. 11, 17, 18/1907, br. 17/1908.

⁷⁰ SD I, str. 1, 2, 3, 106, 121; SD II, str. 33—35; SD III, str. 86; SD IV, str. 340; *HN*, br. 2, Zagreb 1905.

⁷¹ S. Radić, Hrvatski narod i njegovo vodstvo, *HM*, g. III, br. 7, str. 208. Opušteno petnaest radnika Hrvata, *Hn*, br. 22, 28. VI 1908, Virje; S Radić nova snaga i nada, *Dom*, br. 1, Zagreb 1911.

obrazovanjem. I položaj slavenskih radnika uopće u Austro-ugarskoj, koji je u cjelini teži od položaja njemačkih i mađarskih radnika, govori sam za sebe u prilog tome da i radnici moraju više pažnje posvećivati nacionalnom pitanju, ali u nacionalnoj politici ne trebaju biti prirepak buržoaskih stranaka, koje tu politiku vode u skladu s interesima buržoazije, a ne cijelog naroda,⁷² nego se moraju udružiti sa seljaštvom, koje je, kao nosilac narodne kulture, najsposobnije da shvati istinske interese naroda i da ih brani, ali tako da pritom ne razvija mržnju prema drugim narodima, nego teži bratstvu svih naroda, zasnovanom na poštovanju svakog pojedinog naroda.⁷³

A. i S. Radić dobro su uočavali da potlačenost hrvatskog naroda utječe na pogoršanje položaja svih društvenih slojeva naroda, pa tako i radništva, kao i da se u borbu za nezavisnost moraju uključiti svi slojevi naroda, pa tako i radnici, ali nisu pretpostavljali da će radnici u budućnosti postati nosioci daljeg društvenog razvoja naroda.

3. Mjesto i uloga radništva u političkom životu

a) Radnici su se politički organizirali prije seljaka, konstatiraju A. i S. Radić. Socijalisti, koji su prvi organizirali radnike, stekli su znatan utjecaj i u selima istočne Slavonije, što se pokazalo u nemirima 1897. godine. Tim je povodom S. Radić pisao da seljaci zapravo ne znaju što je socijalizam, ali da prihvaćaju agitaciju socijalista jer nijedna druga stranka ne pokazuje interes za njihove probleme.⁷⁴

Pokušaje i Franka i klerikalaca da organiziraju radnike A. Radić ne odobrava jer smatra da to vodi razjedinjavanju radnika. On piše da se svećenici stoljećima nisu zanimali za položaj radnika i drugih potlačenih slojeva (seljaka), iako su i tada propovijedali o kršćanskoj ljubavi među ljudima, da su se za te probleme počeli interesirati tek onda kada su se ti potlačeni počeli okupljati oko socijalista.⁷⁵ S. Radić je ocjenjivao da su pokušaji klerikalaca i Franka da oko sebe okupe radnike neuspješni i neozbiljni.⁷⁶ Kako je i stvarni utjecaj svećenstva i Frankove stranke među radnicima malen, oni ne obraćaju veću pažnju na djelovanje i ideje tih grupa radnika.

Mnogo veću pažnju oni posvećuju djelovanju i idejama socijalista, kako u Hrvatskoj, tako i u Austriji, Njemačkoj, Mađarskoj i Češkoj.

⁷² God. 1896. u Austriji postoji jedinstvena socijaldemokratska partija. Tada jedino Česi traže i dobivaju posebno predstavnništvo na međunarodnom kongresu u Londonu. 1897. god. na Bečkom kongresu (Wimberg) stvara se federativni savez šest nacionalnih socijal-demokratskih grupa. God. 1900. V. Klofáč je osnovao narodno-socijalističku stranku (usp. J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX st., str. 383, bilj. 15.) Radić je vjerojatno mislio na tu stranku: Češki radnici, *Dom*, br. 11, str. 18, Zagreb, 1907; Pismo iz Zlatnoga Praga, *Dom* br. 45/1907; A. Radić, Srbi i socijalisti u sprezi s hrvatskim strankama, *Hn* br. 2/1906. Virje; vidi i članke S. Radića u *Domu* br. 3/1906. i br. 42/1909. kao i knjigu S. Radića, *Moderna kolonizacija* . . . , str. 287—289.

⁷³ Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, knj. 1, str. 558; SD I, str. 16, 124; B. Boban, isto kao bilj. 13, str. 285.

⁷⁴ Bijesne, a ne znaju zašto, *HM*, Prag 1897, sv. 7 i 8, str. 207—208.

⁷⁵ SD III, str. 48—49; SD V, str. 50—51; SD VI, str. 270—271; SD XVIII, str. 44; S. Radić, Izlaz iz današnjeg meteža, *HM*, sv. 8 god. III, Zagreb 1904, str. 470.

⁷⁶ Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, knj. 1, str. 556.

A. Radić je pisao da je socijalistička teorija nastala iz želje da se pomogne radnicima u borbi za njihova prava. Buržoazija je formalno proklamirala jednakost i slobodu za sve ljude, ali zapravo: »Sva ova velika 'sloboda', o kojoj su liberalci toliko propovjedali, — postala je nesmiljeno robstvo za sve one, koji su bili slabi.«⁷⁷ Socijalisti su postali vođe radnika kada oni više nisu mogli podnositi izrabljivanje buržoazije, koje je po mišljenju A. Radića bilo posljedica primjene načela jednakosti i slobode bez obzira na načelo pravednosti. Socijalisti su se bunili protiv takvog shvaćanja tih načela: »Nije istina, da je čovjek sebi sve, nego se mora gledati i na cijelo društvo. Nije istina da svatko smije grabiti, koliko može, nego samo toliko, koliko ga ide. Zato socijalisti traže, da od tvornice (fabrike) ne vuče dobitka jedan čovjek, nego svi radnici, koji u njoj rade. A dok se to uredi, neka se zabrani — stotinu stvari, kojima jedan čovjek dolazi do bogatstva.«⁷⁸ Socijalisti, međutim, previše vjeruju da bi se svijet mogao brzo izmijeniti kada bi se proveli njihovi principi.⁷⁹ A. Radić smatra da je razvoj društva dugotrajan proces jer je uvjetovan mijenjanjem i razvojem svakog pojedinog čovjeka. A. i S. Radić su se s idejama Marxa, Engelsa i drugih marksista upoznali preko djela buržoaskih autora, koji te ideje interpretiraju vulgarnomaterijalistički. Oni donekle prate i pisanje suvremenih njemačkih i austrijskih socijalista, ali im se ne sviđa njihov odnos prema nacionalnom i prema seljačkom pitanju, pa ne proučavaju njihova djela sistematski. Zbog svega toga su stavovi S. Radića, koji je u knjizi »Savremena Evropa« pokušao izložiti socijalističke ideje, jednako konzervativni kao i stavovi pisaca na osnovi čijih ideja ih izlaže.⁸⁰ Velik utjecaj na njegov odnos prema socijalistima imala su još od studentskih dana Masarykova shvaćanja o socijalistima, a još veći utjecaj imalo je njegov iskustvo stečeno u političkom djelovanju. Vjerojatno najviše zbog toga S. Radić u cjelini, a pogotovo u praktičnom djelovanju, zauzima realnije stavove prema socijalistima.⁸¹

A. i S. Radić pratili su razvoj socijalističkog pokreta i njegovo djelovanje u višestranačkom političkom sistemu i često polemizirali o metodama i ciljevima socijalista, boreći se prije svega protiv utjecaja socijalista na selu. U to vrijeme oni ne pokazuju interes da sami rade na organiziranju radnika jer su suviše zaokupljeni seljaštvom.

Oni pišu da se socijalističke vođe bogate, u Njemačkoj da su skloni kompromisima s buržoazijom iako govore o revoluciji, u Hrvatskoj da su socijalisti »prirepak« Hrvatsko-srpske koalicije (zbog borbe za opće pravo glasa, ali i u nacionalnoj politici). Vođe socijalista iskorištavaju radnike (i protiv volje većine radnika, pišu A. i S. Radić) za rastjerivanje skupština onih stranaka koje se ne slažu s koalicijom. Austrijski socijalisti su »vla-

⁷⁷ SD V, str. 339; SD VI, str. 263; SD VII, str. 152—154.

⁷⁸ SD II, str. 50—51.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ A. Radić nigdje ne navodi izvore svojih informacija o socijalistima, a S. Radić u knjizi »Savremena Evropa«, Zagreb 1905, str. 320—331, piše o »znanstvenoj metodi« njemačkog socijalizma na osnovi radova: Le Bona, M. Burguina, Rodbertusa, Schäfleua, Bellamyja, W. Morisa, Befela, Jauresa, Devillea, J. Guesdea i Le Bonove interpretacije Engelsove knjige »Antidüring«. Radove tih autora on naime citira u tom dijelu knjige.

⁸¹ Usp. Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968, str. 154—157.

dina« stranka kada se radi o nacionalnom pitanju. tj. u protuslavenskoj politici vlade, i glasaju skupa s industrijalcima protiv agrarnih stranaka u gospodarskim pitanjima.⁸²

b) Manifestacije i akcije radnika (pod vodstvom socijalista) za uvođenje općeg prava glasa kao preduvjeta ostvarivanja principa suvereniteta naroda A. i S. Radić redovito bilježe i pozitivno ocjenjuju, iako se uvijek ne slažu sa socijalistima u metodama, strategiji i taktici borbe za ostvarivanje tog principa.

S. Radić u knjizi »Suvremena ustavnost« pisao je da se teorija suvereniteta ne može obrazlagati teorijom »društvenog ugovora« niti njegovom »fikcijom«, pretpostavkom,⁸³ »Historijsko i sociološko opravdanje narodnoga vrhovništva« najbolje je po njegovu mišljenju obrazložio Benjamin Constant:⁸⁴ »Na svijetu su samo dvije vlasti: jedna nezakonita, a to je sila, druga zakonita, to je sveobća volja.« — »Narodno vrhovništvo«, suverenitet, S. Radić definira kao »prosviećeno i organizirano javno mnijenje«.⁸⁵

Seljacima je S. Radić objašnjavao potrebu uvođenja principa suvereniteta naroda u politički život činjenicom da su svi ljudi djeca božja i pred bogom jednaki, pa trebaju biti jednaki i među sobom i prema državi.⁸⁶

On smatra da se princip narodnog suvereniteta nikako ne može složiti s apsolutnom monarhijom ili oligarhijom, ali se u praksi, ako ne baš u teoriji, može složiti s parlamentarnom monarhijom, u kojoj je monarh prije svega simbol kontinuiteta države, a ne nosilac vlasti.⁸⁷ Tako je nastojao pomiriti svoj stav o potrebi uvođenja načela narodnog suvereniteta u politički život s ustanovom Austro-Ugarske monarhije.⁸⁸

A. Radić je pisao da svi ljudi nisu niti će ikada biti jednaki po svojim sposobnostima i interesima, iako svi postaju sve sličniji, ali svi moraju imati jednaka prava. No važno je da narod osim prava da odlučuje o raznim pitanjima dobije i priliku da se obrazuje, jer ako je narodu dato pravo da odlučuje o stvarima koje ne razumije, odlučivat će često na svoju štetu, ili će mu netko drugi nametnuti svoje mišljenje i vladati zapravo umjesto naroda.⁸⁹ Obrazovanje je narodu potrebno i da bi shvatio, pisao je A. Radić, kako: »Nije pravo ondje, gdje je većina, nego je pravo ondje gdje je raz-

⁸² A. Radić, SD VI, str. 4; SD VII, str. 152—153; SD IX, str. 146; SD XVIII, str. 116; *Dom*, br. 52/ 23. XII 1908; br. 24/14. VI 1911; *Hn*, 31. V 1906, 11. I 1906, 25. I 1906, i 12. VII 1906. Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, sv. 1, str. 546 (govor S. Radića).

⁸³ S. Radić, *Savremena ustavnost*, Zagreb 1910, str. 227—228.

⁸⁴ Constant de Rebeque, Benjamin (1767—1830), francuski pisac i političar, dao je definiciju nove slobode po kojoj građanin ima biti podložan jedino zakonima, a ne ličnoj samovolji vladarevoj. Napoleon I. ga je protjerao, a za vrijeme Luja XVIII. postaje šef liberalne opozicije i teoretičar ustavne monarhije (*Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 1, Zagreb 1965, str. 641).

O shvaćanjima S. Radića o suverenitetu vidi i u radu B. Boban, O osnovnim obilježjima . . . , isto kao bilj 28, str. 65—67, 76—79.

⁸⁵ S. Radić, *Savremena ustavnost*, str. 227—228.

⁸⁶ S. Radić, *Građanska, radnička i seljačka pučka politika*, *Hn*, br. 10, 8. III 1906; Lj. V. Todorović, n. dj, str. 151, 165—171.

⁸⁷ S. Radić, *Suvremena ustavnost*, str. 229.

⁸⁸ Isto, str. 239.

⁸⁹ A. i S. Radić, *Seljački nauk*, Zagreb 1936, str. 14—15; SD IX str. 16; Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, sv. 1, str. 546. (govor S. Radića); isto, str. 1246—1247, (govor A. Radića).

log.«⁹⁰ »Ako se čvrsto širi nauk da je pravo na strani većine, — to je pogibeljan nauk, jer vodi čovjeka na misao, da je za pravicu dosta sama većina i bez razloga. A to je propast za sve slabe i potlačene.«⁹¹

S. i A. Radić pišu da nije dovoljno da svi ljudi postanu jednaki pred zakonom da bi zavladao pravda, jer jednakost pred zakonima i opće izbornopravo nisu jamac ostvarenja pravde za sve ljude, što je najbolje pokazala praksa liberalističkih država, u kojima se sloboda izvrgla u pravo bogatijih da izrabljuju siromašne. Zato oni smatraju da prave slobode i pravice nema ako prava nisu vezana uz obaveze. Slobodu je potrebno ograničiti tako da se onemogućiti njeno iskorištavanje na štetu drugih.⁹² Zato je potrebno da narod bude organiziran i prosvijećen da bi se mogao stvarno boriti za svoja suverena prava tako da prava koriste cijolom narodu.⁹³

Prema pisanju A. i S. Radića radnici su na početku 20. st. manjina puka u Hrvatskoj, kao i u drugim agrarnim zemljama.⁹⁴ Zbog toga je preduvjet njihova većeg utjecaja u političkom i društvenom životu uvođenje općeg prava glasa. Radnici su toga svjesni i često organiziraju različite manifestacije i demonstracije kojima se zalažu za uvođenje općeg prava glasa. Glasila HPSS često su izvještavala, pa i opširno prikazivala te manifestacije i ocjenjivala ih pozitivno.⁹⁵ Neutralan, a ponekad i suzdržan ton tih prikaza možemo objasniti njihovim strahom da socijalističke manifestacije ne privuku i seljake.⁹⁶ Novine HPSS često su registrirale i manifestacije mađarskih socijalista za uvođenje općeg prava glasa.⁹⁷

Kada je u Hrvatskoj 1910. godine, samo prošireno pravo glasa, umjesto da je uvedeno opće pravo glasa A. i S. Radić su oštro polemizirali sa socijaldemokratima, koji su, kako oni navode, smatrali da je takvim proširenjem prava glasa pravo glasa dobio samo nezreliji dio naroda, dok su radnici (zbog imovinskog cenzusa) ostali bez njega. A. i S. Radić smatrali su da je seljaštvo zreliji dio naroda od radništva. Pisali su da radnici, i kad bi bilo uvedeno opće pravo glasa, ne bi mogli izabrati sami nijednog svog zastupnika jer ih je malo i jer su rastepeni po raznim dijelovima Hrvatske (što nije bilo sasvim točno, jer je već tada u Zagrebu, Osijeku, pa i u nekim drugim gradovima Hrvatske bila značajna koncentracija radnika). Oni su dokazivali da i od ograničenog

⁹⁰ SD III, str. 119; S. Radić, Kakva prava ima danas seljak u Hrvatskoj, *Hn*, 29. VII 1906.

⁹¹ SD III, str. 113, 120.

⁹² SD VI, str. 260, SD VIII, str. 14, SD IX, str. 200—201, SD VI, str. 37.

⁹³ SD VI, str. 38; S. Radić, Što mora znati o HPSS svaki njezin pristaša (Što je najvažnije u našem programu?), *HN*, br. 6. 9. II 1905. Zagreb.

⁹⁴ SD II, str. 46, 51; SD III, str. 261, 352; SD IV, str. 257; SD V, str. 49—51, 338; SD VI str. 4—5; SD XI, str. 195; SD XII, str. 306. SD XII, str. 306. SD XVIII, str. 44; S. Radić, Građanska, radnička i seljačka pučka politika, *Hn*, 8. III 1906; Slobodni seljački gospodari prvi i najjači stalež u državi, *Dom*, br. 14/1913; Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, sv. 1, str. 550 (govor S. Radića).

⁹⁵ SD V, str. 243; članci u *HN* br. 40, 41, 42 od 1907. god. i br. 46, 47, 49. od 1908. god; Političke stranke i opće izbornopravo, *Dom*, br. 12/1907; Hrvatski sabor raspušten, *Dom*, br. 54/1907; S. Radić, Politički katekizam, str. 102; isti, Politički spisi . . . , str. 307; O. Keršovani, Povijest Hrvata, Rijeka 1971, str. 92.

⁹⁶ *Dom*, br. 47/1908; SD II, str. 50; SD XI, str. 195. O djelovanju socijalista na selu usporedi: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest hrvatskog naroda od 1860—1914, Zagreb 1968, str. 200, 202—204; M. Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj, str. 29, 32, 43, 49—50, 70, 75—76.

⁹⁷ Isto kao bilj. 95; O. Keršovani, m. dj., str. 95; SD III, str. 351—353.

proširenja prava glasa ipak ima koristi cijeli narod i da ga zato ne treba odbacivati, kao što su to činili socijaldemokrati.⁹⁸ U tim su polemikama A. i S. Radić i socijaldemokrati zaboravljali da su i radnici i seljaci u Hrvatskoj nedovoljno obrazovani i da je teško procijeniti tko je od njih u to vrijeme »zreliji« da sudjeluje u političkom životu.

A. i S. Radić pratili su i borbu radnika za slobodu organiziranja i rad na poboljšanju njihova društvenog i posebno gospodarskog položaja i podržavali ih.⁹⁹ Oni pišu da radnici već imaju neke svoje ustanove i da je to potrebno, ali traže od radnika da podrže potrebu organiziranja raznih oblika rada za poboljšanje položaja seljaka.¹⁰⁰

c) A. i S. Radić su polemizirali i s teorijskim shvaćanjima socijalista o razvoju društva, o državi, vjeri, militarizmu i odnosu radničkog i seljačkog »staleža«. Neka shvaćanja socijalista su kritizirali, a neka su čak prihvaćali ili se njima slagali.

Gotovo je opće uvjerenje da se društvo mijenja revolucijama, piše S. Radić 1904. god. i nastavlja da je istina da se priroda mijenja revolucijama — katastrofama — i da je historija ljudskog roda puna revolucija i pobuna. No on ipak smatra da danas nisu nužne revolucije da bi se ostvarile temeljne promjene u društvu. Revolucije, pobune bile su jedini izlaz za potlačene, siromašne i neuke ljude, koji nisu znali niti su mogli naći drugi način borbe protiv onih koji su ih tlačili. Revolucije su osobito nastajale u onim zemljama gdje su postojale prevelike razlike i nejednakosti među društvenim slojevima i gdje je narod bio izložen tiraniji i samovolji vladajućih dijelova društva. Danas se, piše S. Radić, do bogatstva kao osnove nejednakosti dolazi »umnom spekulacijom«, a ne silom, a sve se više ljudi može obrazovati i tako steći sposobnost da »spekuliraju«, pa se sukobi interesa mogu reješavati mirnim putem. Na takav način rješavanja suprotnosti među društvenim grupama utjecala je, po mišljenju S. Radića, i nacionalna ideja, koja je jedina sposobna stvoriti od neke društvene grupe pravu »organsku društvenu zajednicu«.¹⁰¹ Danas je, piše S. Radić, revolucija opasna i zbog svjetske integracije i imperijalističkih tendencija raznih država, koje bi mogle revoluciju u jednoj zemlji iskoristiti za svoje ciljeve, te tako može dovesti u opasnost i velike narode (iako njima revolucija može donijeti i preporod), dok je za male i srednje narode pogibeljna.¹⁰² Osim toga, danas su pobune protiv vladajućih slojeva u državi osuđene na brzu propast i zbog razvijenih prometnica, kojima država može poslati svoje snage i u najudaljenije krajeve zemlje, misli S. Radić.

Da S. Radić ne razumije bit kapitalističkih društvenih odnosa, vidimo iz toga što misli da bi se oni mogli ukloniti kada bi svi ljudi bili sposobni da »spekuliraju«. On misli da bi nejednakost u klasnim društvima mogao smanjiti osjećaj solidarnosti unutar jednog naroda, što se također pokazalo netočnim. Napokon, on precjenjuje mogućnosti suvremenih prijevoznih sredstava.

⁹⁸ SD XI, str. 195, 211—215; SD XVIII, str. 130; *Dom*, br. 9/1910.

⁹⁹ SD XII, str. 295. Vidi i dio ovog rada o gospodarskom položaju radnika.

¹⁰⁰ SD VII, str. 20, 46—47. (Dr A. i S. Radić, *Seljački nauk*, Zagreb 1936.).

¹⁰¹ S. Radić, *Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu*, *HM*, sv. 1, Zagreb 1904, god. IV str. 5—10; isti, *K osnivanju seljačke stranke*, *HM*, sv. 10, Zagreb 1904, god. III, str. 587.

¹⁰² S. Radić, *K osnivanju hrvatske seljačke stranke*, *HM*, sv. 10, Zagreb 1904, god. III, str. 587; S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, isto, str. 363—364.

Termin »revolucija« on ne upotrebljava samo da označi socijalne revolucije, nego i narodnooslobodilačke ratove. I oni su, po njegovu mišljenju, na početku 20. st. uglavnom osuđeni na neuspjeh iz istih (gore navedenih) razloga. Zato se on zalaze za sve moguće oblike borbe za promjenu društvenih odnosa koji se oslanjaju na nenasilna sredstva. On vjeruje da nasilna sredstva borbe nanose veću štetu onima koji se bune nego onima protiv kojih se diže pobuna. Tako gleda i na prilike u Hrvatskoj 1903. god., kada piše da je seljaštvo u Hrvatskoj vrlo nezadovoljno, »da mu je do nokata dogorjelo« jer pada u sve teži i teži položaj, pa se i u njemu javljaju raspoloženja kao u Francuskoj pred revoluciju 1789. god., što »gospoda« ne vide ili ne žele vidjeti. Većina je građanskih političara ustuknula pred pokretom naroda 1903. god., koji je prešao okvire skupštinskog pokreta kakav su oni pokrenuli, jer je tek tada shvatila koliko je narod nezadovoljan i jer se uplašila tog nezadovoljstva. S. Radić smatra da bi dalje pogoršavanje položaja seljaštva moralo dovesti do spontane provale nezadovoljstva, od koje bi, po njegovu mišljenju, najviše štete imalo samo seljaštvo. Zato on apelira na sve građanske stranke da se prihvate sistematskog rada na poboljšanju prije svega gospodarskog položaja seljaštva.¹⁰³

U doba ruske revolucije 1905. god. on oštro osuđuje socijaliste, koji su je po njegovu mišljenju pokrenuli, jer je podignuta u vrijeme rusko-japanskog rata, pa može utjecati na slabljenje ruske države. On piše da takvu njegovu ocjenu ruske revolucije potvrđuje pisanje onih zapadnoevropskih novina koje inače osuđuju revolucionarnu metodu borbe, a sada pozdravljaju revoluciju u Rusiji, ne zato što se vesele slobodi ruskog naroda, nego što se vesele slabljenju ruske države. Budući da smatra da je jaka Rusija jamac opstanka malih slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji, dakle i hrvatskog, on osuđuje revoluciju koja prijeti da je oslabi, ne shvaćajući da snagu ruske države tada više od revolucije ugrožavaju imperijalističke težnje vodstva ruske monarhije i sve teži položaj radnika i seljaka u njoj.¹⁰⁴ Negativan odnos S. Radića prema ruskoj revoluciji 1905. god. uvjetovan je i njegovim razočaranjem zbog toga što socijalisti, kao i sve građanske stranke, pokazuju ne samo nerazumijevanje za seljačko pitanje, nego često izražavaju i prezir i neprijateljstvo prema seljaštvu. Rusija je, konstatira on, zemlja s većinom seljačkog stanovništva, i zbog toga njoj korisne promjene ne mogu donijeti socijalisti, koji nemaju razumijevanja za seljačko pitanje.¹⁰⁵ S. Radić, je ipak nastojeći da dokaže štetnost takve revolucije u Rusiji zastupao i niz konzervativnih shvaćanja, jer je ne samo oštro osuđivao revolucionarnu metodu borbe i vrlo vješto analizom došao do negativne bilance posljedica francuske buržoaske revolucije u Evropi, nego je branio i reakcionarni ruski apsolutistički sistem i cara, iako je priznavao

¹⁰³ S. Radić, Veresajev i seljačko pitanje u Rusiji, *HM*, br. 2, Zagreb 1903, g. III, str. 114; S. Radić, Hrvatski narod i njegovo vodstvo, *HM*, br. 4, Zagreb 1903, god. III, str. 206—210.

¹⁰⁴ S. Radić, Revolucija u Rusiji i budućnost ostalih Slavena, *HM*, sv. 10, Zagreb 1905, god. IV, str. 474.

¹⁰⁵ O razlozima njegova negativnog odnosa prema ruskoj revoluciji 1905. god. pisao je dr J. Šidak i zaključio da negativan odnos S. Radića prema toj revoluciji nije uvjetovan samo njegovim konzervativnim shvaćanjima (J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX st, Zagreb 1973, str. 388; Rene Lovrenčić, Prva ruska revolucija i građanska javnost u Hrvatskoj, *Radovi IHP*, br. 1, str. 37—44, 76—84, 147—151.

da taj sistem ima i slabosti. To je bio i rezultat njegova slabog poznavanja i idealiziranja ruskih prilika. Takvog idealiziranja oslobodio se tek 1909. god., kada je, nakon svog trećeg boravka u Rusiji, osudio carski režim i izjavio da su u Rusiji jedini koji znaju što hoće socijalisti, a oni hoće socijalističku Rusiju.¹⁰⁶ Zato, kao i pod utjecajem kasnijih događaja, on odmah pozdravlja revoluciju u Rusiji 1917. god. — i februarsku i, nakon iznošenja niza kritičkih primjedbi na postupanje nove buržoaske vlade, oktobarsku revoluciju.¹⁰⁷

U toku prvog svjetskog rata on često govori u Saboru da vlada i vladajući krugovi svojim neodgovornim ponašanjem još više otežavaju težak položaj seljaka i radnika u ratu i da je narod zbog toga sve nezadovoljniji. Neposredno prije početka februarske revolucije u Rusiji (15. I. 1917) upozorava na mogućnost revolucije u Hrvatskoj i izjavljuje da je se on ne boji, ali je ne želi jer će u njoj, po njegovom mišljenju, narod još više stradati, iako smatra da bi vladu koja izaziva takvo ogorčenje naroda trebalo »razjuriti«.¹⁰⁸

Ipak, S. Radić je u principu za primjenu svih drugih sredstava borbe izuzev sile. On tvrdi da društvene odnose treba radikalno mijenjati, ali on hoće »revoluciju« bez nasilja. U tom smislu on piše već na početku svog javnog djelovanja, 1897. god., kao i u časopisu »Hrvatska misao«, koji gotovo sam ispunjava od 1903. do 1906. god. i u kojem razrađuje gotovo sve svoje osnovne stavove. On smatra da se promjena društvenih odnosa može ostvariti prije svega smanjivanjem i nestajanjem jaza između »gospode« i »naroda«, stvaranjem »društvenog narodnog jedinstva«, a preduvjet takvog jedinstva su, kako on piše 1897. god., »društvena i politička jednakost, 'prostoga' naroda sa 'školanom' gospodom«, tj. da inteligencija prihvati shvaćanje naroda, koje je ostatak svijesti svih slavenskih nadroda da su svi ljudi jednaki kao ljudi i da taj princip provede u životu države.¹⁰⁹ 1904. god. tim uvjetima dodaje i potrebu poboljšanja gospodarskog položaja, prije svega seljaštva, i potrebu demokratizacije političkih i društvenih odnosa, zasnovane na »pučkoj prosvjeti«.¹¹⁰

U takvim uvjetima i radnici će po njegovu mišljenju imati uvjete da se bore za svoja prava, najefikasnije sredstvo borbe kojim oni raspolažu jest štrajk. On vjeruje da oni organiziranim nastupom i štrajkovima mogu ostvariti sva svoja prava.

A. Radić 1902. god. piše da je protiv borbe među »staležima« jer borba donosi samo zlo.¹¹¹ On misli da se razni slojevi društva moraju sporazumijevati, iako često i sam piše o tome da »gospoda« brinu samo o svojim interesima i neće voditi nikakvu brigu o interesima ostalih slojeva naroda.

¹⁰⁶ Dušan Kermavner, Stjepana Radića odmik od carske Rusije leta 1909. v slovenskie presoji, *Historijski zbornik*, Zagreb 1976—1977, god. XXIX—XXX, str. 409—417.

¹⁰⁷ *Dom*, br. 18, 2. V 1917; br. 44/14. XI 1917; br. 6 1918.

¹⁰⁸ Zapisnici..., petog. 1913—1918, knj. IV, str. 322.

¹⁰⁹ S. Radić, Hrvatski ideali, *Novo doba*, Prag 1898, br. 1, str. 9, br. 2, str. 33; S. Radić, Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu, *HM*, Zagreb 1904, god. IV, sv. 1, str. 11; isti, K osnivanju Hrvatske seljačke stranke, *HM*, Zagreb 1904, god. III, sv. 10, str. 474. O shvaćanjima S. Radića o društvu vidi: S. Radić, Državna i narodostna ideja..., *Mjesečnik pravničkog društva*, br. 6/1909, str. 555—556.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ *SD III*, str. 351.

Socijalisti propovijedaju revolucionarnu borbu za promjenu društvenih odnosa jer ih je na to natjerao težak položaj radnika, koji nisu nalazili druge mogućnosti za poboljšanje svog položaja.¹¹² Građani su također došli na vlast silom, konstatira A. Radić, ali nastavlja da se seljaci ne smiju za vlast boriti silom, jer njima ne smije biti cilj samo dobivanje vlasti u svoje ruke, nego i ostvarivanje pravednih društvenih odnosa — a pravda se ne može ostvariti nasilnim sredstvima, koja su po njegovu mišljenju nepravedna.¹¹³ On smatra da se stari društveni odnosi možda i mogu brzo srušiti nasilnim sredstvima, ali se novi društveni odnosi ne mogu tako brzo izgraditi, čak ni uz pomoć sile. On misli da je preduvjet stvaranja novih društvenih odnosa mijenjanje i samih ljudi, jer »zlo je u čovjeku«, a ono se ne može ukloniti preko noći, stvaranjem novih zakona u državi. Za to je potrebno duže vrijeme.¹¹⁴

Zato on smatra da su najbolja sredstva borbe za nove društvene odnose organizacija i »sitni rad« na poboljšavanju gospodarskog, političkog i općedruštvenog položaja radnika i seljaka. Preduvjet je za takav rad obrazovanje radnika i seljaka. Najbolje sredstvo borbe za radnike jest štrajk. A. Radić misli da bi radnici složnim štrajkanjem za pravedne plaće mogli postići da nestane eksploatacije. Radnici bi trebali organizirati svoje tvornice, u kojima bi oni sami bili dioničari i kojima bi sami upravljali uz pomoć stručnjaka.¹¹⁵ U toj borbi morala bi radnicima kao i seljacima pomoći i država, što po mišljenju A. Radića i nije sasvim nezamislivo, jer u Hrvatskoj je i kmetstvo ukinuto po zakonu.¹¹⁶

I sami radnici, piše A. Radić, sve manje misle na revoluciju jer se njihov položaj u zadnjih dvadesetak godina znatno popravio, pa im se više neće »krvavih gaća«.¹¹⁷ I on, kao i S. Radić, smatra da se revolucije događaju samo onda kada narod nema drugog izlaza i kada su teškoće u kojima se nalazi i nepravde koje trpi prevelike da bi ih dalje mogao podnositi. Osim toga je uvjeren da revolucija barem u prvo vrijeme donosi više zla nego koristi.

A. Radić je 1905. god. suzdržaniji od svoga brata u osudi revolucije u carskoj Rusiji jer realnije od njega gleda na prilike u Rusiji, ali je suzdržan i u ocjeni revolucionarnih zbivanja u Rusiji 1917. god.¹¹⁸

Odnos A. i S. Radića prema revolucionarnoj borbi uvjetovan je položajem seljaka, čiji zastupnici oni žele biti, a seljaci kao sitni vlasnici zemlje imaju što izgubiti ili još uvijek vjeruju da imaju što izgubiti u revoluciji. Na taj odnos utječe i činjenica da su glavni propagatori revolucionarne metode socijalisti, s kojima se oni ne slažu ne samo u izboru sredstava borbe nego i u izboru ciljeva što bi ih borbom trebalo ostvariti.

Oni socijaliste napadaju da su »revolucionarci« i onda kada socijalisti odustaju od primjene te metode, jer im to služi kao dokaz da je socijalistička teorija nepodobna za primjenu u Hrvatskoj.

¹¹² SD III, str. 48; Lj. V. Todorović, n. dj., str. 134.

¹¹³ SD VI, str. 1—6; SD XIII, str. 120.

¹¹⁴ SD II, str. 50.

¹¹⁵ SD II, str. 46, 259; SD III, str. 58; SD V, str. 243; SD VII, str. 152, Lj. V. Todorović, str. 135.

¹¹⁶ SD IV, str. 275, 293.

¹¹⁷ SD III, str. 261; SD V, str. 338.

¹¹⁸ R. Lovrenčić, navedeno dj., *Radovi IHP*, br. 1, str. 16, 183; B. Krizman, Ko respondencija S. Radića, I dio, Zagreb 1972, str. 124—125.

A. i S. Radić osuđivali su imperijalističke ratove, a smatrali su i da je obavezan vojni rok težak teret za seljake i zapravo nekoristan teret za cijeli narod, jer su mislili da se sukobi među narodima trebaju rješavati mirnim putem i da se mali narodi (kakav je hrvatski) ne mogu oružjem izboriti za svoja prava, nego samo unutrašnjom slogom i složnim i organiziranim radom.¹¹⁹ Zato su osuđivali militarističke tendencije vidljive u godinama prije prvog svjetskog rata, pa su se u tome u načelu slagali sa socijalistima, kako je to izjavio i S. Radić u Saboru 1910. godine.¹²⁰ Tom prilikom se on pozvao na formulaciju tog stava u programu HPSS od 1905. godine, gdje piše: »Bez obzira na državopravni položaj Hrvatske dizat će H.P.S.S. svoju rječ u svakom državnom zglobu, koji o tom ima odlučivati, da se državni zglob, u kojem bude Hrvatska proglašeni neutralnim, te u vezi s tim vojnički tereti snize, a vojnici, dok ih ima, upotrebe i za obavljanje očekorispnih privrednih posala.«¹²¹ Oni upozoravaju i da je velika šteta za privredu zemlje što mladići svoje najbolje godine provode u vojsci, »bez koristi za narodnu privredu.«¹²² U toku prvog svjetskog rata zamjeraju socijalistima što su glasali za ratne kredite kao i to da su i prije rata i u toku rata njemački socijalisti pokazali spremnost da se bore za imperijalističke ciljeve njemačke buržoazije.¹²³

Na temelju takvih shvaćanja je S. Radić nakon prvog svjetskog rata gradio svoje ideje o pacifizmu i neutralnosti Hrvatske.

Odnos A. i S. Radića prema vjeri bio je potpuno različit od odnosa socijalista prema tom pitanju. Oni smatraju da je vjera vrlo važna u životu čovjeka, jer mu svojim učenjem i odredbama pokazuje kako treba živjeti i zašto tako treba živjeti, odnosno kako se treba odnositi prema drugim ljudima, pa je vjera temelj čovjekove moralnosti. Zato je oni i stavljaju u temelje svoje ideologije, za koju žele da bude ne samo zaokružen pogled na društveno-političke prilike nego i da bude zasnovana na cjelovitom moralnom pogledu na svijet.¹²⁴ Oni pišu da su socijalisti ateisti, iako najčešće sami socijalisti govore da je vjera privatna stvar svakog čovjeka. I jedno i drugo, po ocjeni A. i S. Radića nije dobro, jer je vjera osnova morala. Nije dobro ni to što socijalisti preziru seljake zbog toga što vjeruju u boga. Ali A. i S. Radić slagali su se sa socijalistima i drugim naprednim strankama da se treba suprotstaviti tendencijama većeg utjecaja klera u javnom životu i pokušajima stvaranja klerikalnih organizacija. Smatrali su da treba razlikovati vjeru od postupaka svećenika, koji su također obični ljudi.¹²⁵ Iako su u principu bili za odvajanje crkve od države, nisu htjeli u program unositi zahtjeve u tom smislu jer su smatrali da takvu odluku može do-

¹¹⁹ S. Radić, navedeni rad, Mjesečnik pravničkog društva, br. 11, str. 1054; isti, K osnivanju hrvatske . . . , *HM*, g. III, sv. 10, str. 587; S. Radić, *Moderna kolonizacija . . .*, Zagreb 1904, str. 364.

¹²⁰ *Zapisnici . . .*, petog. 1908—1913, sv. 1, str. 553, 558.

¹²¹ Dr A. i S. Radić, *Seljački nauk*, SD VII, str. 22, 55.

¹²² SD VI, str. 131, SD V, str. 263.

¹²³ SD VII, 140, 153; vidi i bilj. 69.

¹²⁴ SD VI, str. 109, 234; S. Radić, *Građanska, radnička i seljačka pučka politika Hn*, br. 10/1908; Zašto seljački stalež mora biti glavni temelj hrvatskoj narodnoj politici *Dom*, br. 29 1907.

J. Sidak, *Studije iz hrvatske povijesti*, str. 385.

¹²⁵ SD II, str. 295—297; SD VII, str. 22, 54; vidi i bilj. 75 i 76.

nijeti samo narod sam, »kad jedanput naš narod dođe, do toga, da o tom bude mogao odlučivati«. Oni su uočili da vjera i crkva imaju vrlo velik utjecaj na seljaštvo i smatrali su štetnim i za seljaštvo i za seljačku stranku naglo uništavanje tog utjecaja.¹²⁶

4. Mjesto i uloga radništva u društvenom životu

a) A. i S. Radić gradili su svoj ideološki sustav na teoriji A. Radića o razvoju pet osnovnih »staleža« u toku povijesnog razvoja društva, koji su se smjenjivali na vlasti u državi, odnosno koji će vlast u državi dobiti u budućnosti.¹²⁷ U toku razvoja društva prvo je u državi došlo na vlast plemstvo i svećenstvo (I. i II. stalež). Njih je postupno u svim državama potisnulo građanstvo (III. stalež) ili buržoazija. Danas se za vlast u industrijskim državama bori i radništvo (IV. stalež), a u agrarnim zemljama počinje se buditi i organizirati i seljaštvo (V. stalež), koje je prvo nastalo u historiji čovječanstva, ali će posljednje doći do vlasti u državi.¹²⁸

No staleže ne određuje, po mišljenju A. i S. Radića, samo odnos prema vlasti, nego su to društvene grupe nastale podjelom rada iz rodova, koje karakterizira i posebno mjesto i uloga u društvu.¹²⁹

U suvremenom društvu, piše S. Radić odstupajući od teorije o pet staleža, mogu se staleži određivati po porijeklu imetka kojim raspolažu: seljaci žive od prihoda od polja, radnici od plaće, bankari od kamata na kredit, a od dobitka poduzeća žive poduzetnici.¹³⁰ Takva je podjela karakteristična za odnos A. i S. Radića prema kapitalizmu, u kojem ne uočavaju jasno osnovne klasne suprotnosti. Oni osuđuju špekulacije novcem i dobitke od manipuliranja novcem bez rada, ali poduzetništvo smatraju korisnim jer od ulaganja novca u tvornicu ili radionicu imaju koristi i drugi a ne samo vlasnik novaca (radnici, proizvođači sirovina i sl.), posebno ako su poduzetnici »domaći ljudi«.

A. i S. Radić konstatirali su da su radnici u većini evropskih zemalja već organizirani i bore se ne samo za poboljšanje svog ekonomskog položaja, nego žele postati odlučujući faktor u društvu, preuzeti vlast i organizirati državu u skladu sa svojim interesima.

Oni priznaju da radnici imaju pored općenarodnih i svoje posebne »staleške« interese, pa smatraju da je normalno da se radnici i sami bore za njih. Zato priznaju pravo socijalistima da organiziraju radnike ako ih radnici prihvaćaju i ako uspješno rade na ostvarivanju interesa radnika. Ali oni smatraju da u seljačkim zemljama, kakva je Hrvatska, radnici ne mogu postati glavna snaga društva (naroda) i nosioci društvenog napretka jer su malobrojni i jer njihova uloga u privredi i gospodarska snaga nisu tako značajne kao uloga seljaštva, koje je nosilac proizvodnje u glavnoj privrednoj grani, u poljodjelstvu, tim prije što radnici u seljačkim narodima nisu i ne mogu biti nosioci narodne kulture i nacionalnog identiteta.

¹²⁶ SD VII, str. 22, 54.

¹²⁷ Vidi o tome B. Boban, isto kao bilj 73, str. 282—283, kao i: ista, O osnovnim obilježjima seljačke države u ideologiji A. i S. Radića, Radovi OHP, br. 13, str. 61—62.

¹²⁸ SD VI, str. 1—6; S. Radić, Dolazi na red i »peti stalež«, *Dom*, br. 40/1909.

¹²⁹ SD III, str. 332; SD VIII, str. 78; S. Radić, n. dj., *Mjesečnik pravničkog društva*, br. 6, str. 562—563, 559.

¹³⁰ S. Radić, isto, br. 5, str. 447—448.

Oni ipak podržavaju socijaliste u borbi protiv kapitalizma (onakvog kako ga oni shvaćaju, tj. liberalnog kapitalizma koji se zasniva na principu slobodne konkurencije i time ugrožava sitne posjednike) kao i u borbi za demokratizaciju političkog sistema, za uvóđenje općeg prava glasa i poštovanje građanskih sloboda jer je to korisno i za seljake.

Radnici i seljaci, piše A. Radić, žive od vlastitog rada i po tome skupa spadaju u »narod«, »puk« kao socijalnu kategoriju. Zato oni treba da surađuju u borbi protiv »gospode« — kapitalista, veleposjednika i visokih državnih činovnika.¹³¹ Radnici u Hrvatskoj moraju se u borbi za svoja prava oslanjati na seljaštvo jer je ono jedini sloj društva koji može postati stvarni nosilac narodnog razvoja, ne samo iz gore navedenih razloga, nego i zato što su u Hrvatskoj radnici malobrojni, građanstvo je i malobrojno i gospodarski slabo, a djelimično je i stranog porijekla, dok su ostaci plemstva ili stranog porijekla ili najčešće odnarođeni, pa nitko od njih ne može postati stvaran politički i društveni činilac i nosilac gospodarskog i društvenog razvoja naroda.¹³²

A. i S. Radić nisu predvidjeli da će modernizacija poljoprivredne proizvodnje i industrijalizacija nužno izmijeniti strukturu stanovništva, tako da će radnici postati brojniji, dok će se broj seljaka smanjivati. Također, iako u Hrvatskoj vide mnoge oblike kapitalističkih odnosa, oni se nadaju da se dalji razvoj takvih odnosa, pa i njihovo ukidanje može ostvariti mirnim putem, reformama, bez naglog rušenja postojećeg sistema. S. Radić je u doba osnivanja HPSS pisao, povodeći se za idejama slavenofila, da su društvena struktura i društveni odnosi u slavenskih naroda bitno drukčiji nego u zapadnoevropskih naroda i da se zbog toga društvene suprotnosti u tim društvima mogu lakše smanjiti nego na zapadu.¹³³ Kasnije više ne ponavlja takve tvrdnje, ali vjeruje da se smanjenje socijalnih razlika može ostvariti bez oružane borbe.

Sva ta shvaćanja braća Radić unose u svoje polemične napise o socijalističkim koncepcijama, tvrdeći da socijalistička teorija, po kojoj radnici treba da postanu glavni faktor društvenog razvoja, nije primjerena prilikama u Hrvatskoj.

b) Takva shvaćanja o odnosima radnika i seljaka u agrarnim državama utjecala su i na stavove A. i S. Radića o koncepcijama socijalista o državi (odnosno o uprošćenoj interpretaciji socijalističke države nakon revolucije, u doba diktature proletarijata), o kojima su oni pisali i govorili ne navodeći izvore iz kojih su se s njima upoznali.

Oni nikada nisu pisali o društvu kao o posebnom fenomenu, nego uvijek o narodu ili državi kao vrstama društvenih grupa. Država je, po shvaćanjima S. Radića »materijalna društvena zajednica« jer se zasniva na potrebi ljudi da u njoj ostvare svoje materijalne interese, ali ona se zasniva i na potrebama ljudi da žive u društvu, pa je ujedno i »moralna društvena zajednica«.¹³⁴ Organizacija države odraz je odnosa među društvenim grupama koje čine tu državu (narodima i staležima).¹³⁵

¹³¹ SD II, str. 145; SD III, str. 261, 352; SD IV, str. 273—276; SD XV, str. 305, SD VI, str. 109; SD VIII, str. 27; SD XI, str. 192.

¹³² Građanska, radnička i seljačka pučka politika, *Hn*, br. 10/1908; Zapisnici . . . , petog. 1908—1913, knj. 1, str. 554, 555.

¹³³ Isto kao bilj. 129, Mjesečnik pravničkog društva str. 556.

¹³⁴ Isto, br. 6, str. 555.

¹³⁵ Isto kao bilj. 134, br. 5, str. 450.

O shvaćanjima socijalista o državi A. i S. Radić nisu uvijek jednako pisali, niti su ih jednako ocjenjivali.

A. Radić je 1910. godine pisao o osnovnim ciljevima koje žele ostvariti socijalisti: »Iz sukoba razliĉnih dr̄zavnih misli, zatim iz sukoba dr̄zavne i narodne misli, napokon iz sukoba ovih dviju misli s mišlju ĉovjeĉnosti, po kojoj su svi ljudi jednaki, rodila se ne samo misao svjetskoga mira, nego i misao društvene vlade ili misao socijalne demokratije, t. j. misao, da ljudi bez obzira na razne dr̄zave i narode imadu sami sobom vladati.« »No oštrica t. zv. socijalne demokratije nije zapravo naperena ni proti dr̄zavi ni proti kojemu ili proti svima narodima, nego proti današnjemu 'društvu', t. j. proti cilomu redu ili neredu, u kojem danas ljudi živu.«¹³⁶ Nigdje se više takva opažanja A. Radića o nastanku socijalistiĉkih shvaćanja o dr̄zavi ne ponavljaju u njegovim radovima. On naprotiv u svim svojim daljim radovima, bez upozoravanja na taj opći princip koji žele ostvariti socijalisti (da ljudi sami sobom upravljaju), piše da socijalisti hoće stvoriti dr̄zavu u kojoj će biti ukinuto privatno vlasništvo i u kojoj će sva dobra pripadati dr̄zavi i svi će ljudi bit najamni radnici dr̄zave. Za svoj rad dobivat će od dr̄zave dobra potrebna za život, a što im je potrebno, odreĊivat će dr̄zavni ĉinovnici.¹³⁷ On piše da su socijalisti došli do takve koncepcije dr̄zave jer su smatrali da je najvaŹniji cilj društvene borbe da svi ljudi imaju prije svega dosta hrane, odnosno da zadovolje svoje osnovne materijalne potrebe, pa nisu vodili raĉuna o raznolikosti ljudskih Źelja i potreba. I on sam priznaje da o tome treba voditi raĉuna, Źrtvujući privremeno ĉak neke vrlo vaŹne principe na kojima se trebaju zasnivati društveni odnosi: »Mi smo svi liberalci, jer smo proti starim kriviĉnim pravicama. Mi ćemo se svi slagati u zajednice i zadruge (udruge), dok se izkopamo iz nevolje, u koju smo pali po starih pravicah i po 'slobodi' (koju su donijeli liberalci — Branka Boban): Bit ćemo u njeku ruku socijalisti. A kad se malo podignemo, pa kad izkusimo, da nije sve zlato, što se sjaji, — zaŹeljet ćemo si svoju kućicu, ali u svojoj slobodici, priznavajući brata za brata, ĉovjeka za ĉovjeka, a ne samo za sebe, kako hoće liberalci, niti bez sebe i bez svoga doma, kako hoće socijalisti.«¹³⁸

On smatra da ne treba ukinuti privatno vlasništvo, nego omogućiti sitnom posjedu da se stabilizira stvaranjem zadruŹnih organizacija i sprećavanjem bezobzirne konkurencije i izrabljivanja. On misli kao i S. Radić da je privatno vlasništvo jamac slobode i sigurnosti svakog pojedinca. On socijalistiĉkoj koncepciji dr̄zave zamjera i to da interese i slobodu pojedinca zanemaruje u korist dr̄zave i ĉini pojedince ovisnima o svemoćnoj dr̄zavnoj birokraciji.¹³⁹ On nije iznio cjelovitu koncepciju o tome kako bi dr̄zava u budućnosti trebala biti ureĊena. Ipak se moŹe zakljuĉiti da je bio pristaša parlamentarne demokratije kao osnovne karakteristike politiĉkog sistema, dok bi osnovnu ĉeliju dr̄zave ĉinile samoupravne »gospodarske« općine (ĉija bi se osnovna djelatnost sastojala u organizaciji gospodarstva i zadovoljavanju društvenih i kulturnih potreba svojih stanovnika, a ne bi

¹³⁶ SD VIII, str. 108—109.

¹³⁷ SD II, str. 52; SD III, str. 263; SD V, str. 338—340; SD VII, str. 152. Usporedi i Lj. Vuković-Todorović, n. dj., str. 132, 134, 135, 138.

¹³⁸ SD V, str. 244.

¹³⁹ SD XVII, str. 67—70. Vidi i B. Boban, O osnovnim obiljeŹjima..., str. 83—87.

bila, kao tadašnja općina, prije svega policijska i politička organizacija). U državi bi bile zajamčene građanske slobode i privatno vlasništvo, ali bi bilo onemogućeno izrabljivanje i prevelike socijalne razlike.¹⁴⁰

S. Radić u doba osnivanja HPSS također piše i govori da je cilj socijalista da u svojoj državi ukinu privatnu svojinu, da sva dobra budu vlasništvo države i da svi budu najamni radnici države.¹⁴¹ Dakako da se on s time ne slaže. U knjizi »Savremena Evropa« piše da socijalisti vjeruju u svemoć države, pa je zbog toga Bizmark u Njemačkoj tolerirao postojanje njihove stranke jer su mu svojim uvjerenjem pomagali u jačanju njemačke države.¹⁴² Dokazujući da je socijalistička koncepcija o vlasništvu pogrešna, on 1913. piše o pokušaju njemačkih socijalista da radnike organiziraju u zadruga koje će se baviti obradom zemlje. Tom su prilikom socijalisti pokušali pokazati kako se normalnim radom (osmosatni rad) mogu ostvariti takvi prihodi od kojih će moći pristojno živjeti svi radnici u zdruzi. Neuspjeh eksperimenta o kojem izvještava, a u kome radnici nisu bili u najamnom dnosu i izrabljivani, on obrazlaže time što se u poljoprivredi ne mogu ostvariti uspjesi stalnim osmosatnim radnim vremenom, nego radnim vremenom po potrebama. On smatra da je ovaj pokušaj pokazao kako u poljoprivredi ne može biti dobrog rada bez maksimalne motivacije, koju čovjek, po njegovu uvjerenju, može imati jedino ako radi za sebe i ako samostalno organizira svoj posao. Zbog toga, smatra on, nisu dobro obrađeni niti su rentabilni ni veliki posjedi koje obrađuju najamni radnici. Sve su to po njegovu mišljenju dokazi da samo »slobodni seljački gospodari« mogu biti »prvi i najjači stalež u državi«, kako glasi i naslov članka u kojem to piše.¹⁴³

U kritici tadašnje državne organizacije S. Radić se u mnogim elementima slaže sa socijalistima. Već je 1902. pisao da je država najočitiji primjer sredstva koje postaje samo sebi svrhom: »Iz praktičnih se razloga organizovao skup pojedinaca u zajednicu da se tako bolje uzdrži, obrani i da bolje osigura uvjete života solidarnim radom sviju članova te zajednice; ali naskoro je zajednica postala svrhom, postala je molohom koji je tražio sveudilj novih žrtava, i njoj su morali da služe oni koji je osnovaše da njima služi. Pojedinci izabraše svoje pouzdanike, vođe, da upravljaju državom, dadoše im neku vlast. Ali naskoro je ta vlast postala oruđem u rukama vlastodržaca, i oni su je upotrebljavali ne da vrše volju onih koji su im vlast predali, nego da svoju vlast prošire na račun onih u čiju bi je korist imali da upotrebljavaju.¹⁴⁴ 1910. g. on u Saboru govori da država mora biti ne samo politička nego i gospodarska organizacija, da mora voditi gospodarsku i socijalnu politiku.¹⁴⁵ Takva njegova izjava u skladu je s programskom orijentacijom seljačke stranke, koja se zasniva na koncepciji »seljačkog prava«, kojim su obuhvaćene potrebe seljaštva u svim oblastima života, a ne samo njegovi politički zahtjevi. Tu je koncepciju takom

¹⁴⁰ B. Boban, isto; SD II, str. 116; SD IV, str. 91; SD V, str. 23, 26, 279, 295—297, 312; SD VII, str. 120, 122; SD XIII, str. 67—70; SD XVIII, str. 8—9.

¹⁴¹ Članci S. Radića u *Domu* br. 29/1907. i *Hn* od 8. III 1906; S. Radić, Današnja financijalna znanost, str. 25, 242—246.

¹⁴² S. Radić, *Savremena Evropa*, n. d.j., str. 267, 317.

¹⁴³ S. Radić, *Slobodni seljački gospodari prvi i najjači stalež u državi*, *Dom*, br. 14/1913.

¹⁴⁴ S. Radić, *Politički spisi*, n. dj. str. 191.

¹⁴⁵ *Zapisnici . . .*, petog. 1908—1913, knj. 1, str. 544—545.

vremena izgradio sam S. Radić. Napokon on 1917. godine, jedan dan prije početka februarske revolucije u Rusiji, izjavljuje u Saboru: »Zanimivo je, da su ljudi, koji ruše države, imali mnogo više i mnogo zdraviji pojam o državi od sviju ministara i da su svi ti revolucionarci, kako se god oni zvali Lassall, Marx, Liebknecht i drugi imaju mnogo zdravije, dalekovidnije i čovječnije pojmove o državi, o njezinim nepokolebivim i neuzdrmanim osnovama, nego časoviti upravljači državnika, jer »je zadaća države ne samo, da dađe čovjeku sigurnost, da zaštiti njegov imetak i osobu njegovu, jer kako sam spomenuo buržoazija na taj način brani državu, da državu ne trebamo onim časom, čim bi nestalo tatova i razbojnika. Nije državi jedino ta zadaća«, nastavlja S. Radić, »dotično kako drugi sociolozi kažu, nije državi zadaća, da bude juridički pojam nego i kulturni.« Država već i postaje takva organizacija u Evropi i počinje voditi brigu o svim oblastima ljudskog života. Država treba biti, izjavljuje on u istom govoru, »najviši stepen ljudske organizacije. Ono, što pojedinac čovjek nikako ne može, nemajući za to niti potrebna sredstva niti snage, to on može postići u državi tako, da država dobije formu, koju on priznaje, kojoj on odobrava, kojoj on prinosi sve svoje i onda ta država milijon puta izražava snagu pojedinca i moralnu i materijalnu.«¹⁴⁶ I prije tog govora, a i kasnije, S. Radić je inzistirao na tome da država ne smije biti organizacija nad društvom, kojoj će pojedinci i društvene grupe morati žrtvovati svoje interese. Smatrao je da čovjek ne može živjeti sam, izvan društvene zajednice (država je također jedan oblik društvene zajednice), i zato mora svoje interese usklađivati s interesima ostalih članova društva i zajednice u cjelini, ali njegovi interesi ne smiju u potpunosti biti podređeni interesima zajednice, jer je zajednica i nastala zato da udruženi pojedinci lakše ostvare svoje interese.¹⁴⁷

A. i S. Radić su u svojim shvaćanjima o državi, i u kritici socijalističkih koncepcija o državi polazili od svoje želje da se očuva posjed sitnih i srednjih seljaka, kako od kolektivizacije i ukidanja privatne svojine, koje su zahtijevali socijalisti, tako i od kapitalista, koji su taj posjed ugrožavali, ali bez radikalnih, naglih društvenih promjena. Zalagali su se za sklad između interesa i slobode pojedinca i državne zajednice i njezina djelovanja, pa su se kritički odnosili prema socijalističkim koncepcijama o budućem uređenju države (onakvom kako su ga oni interpretirali), jer su smatrali da će u takvoj državi svi doći pod vlast svemoćne državne birokracije. Zato, iako su se slagali sa socijalistima u kritici postojeće kapitalističke države, kao i sa shvaćanjima socijalista o osnovnim zadacima države, nisu se slagali s načelima na kojima su socijalisti htjeli graditi državu u budućnosti. Posebno se nisu slagali sa socijalistima u tome da će u budućnosti sve države nužno postati »radničke«. Vjerovali su da će se u Hrvatskoj, kao i u drugim agrarnim državama, u budućnosti razviti »seljačka država«¹⁴⁸

¹⁴⁶ Zapisnici . . . , petogodišta 1913—1918, knj. 4, Zagreb 1917, str. 267, 317. (govor S. Radića 7. III 1917).

¹⁴⁷ Isto kao bilj. 135, Mjesečnik pravničkog društva, br. 4, str. 379—381, br. 5, str. 450—453, 461, br. 6, str. 555.

¹⁴⁸ Vidi o tome zaključke već spomenutih radova B. Boban.

Zusammenfassung

DIE AUFFASSUNGEN VON ANTUN UND STJEPAN RADIĆ ÜBER STELLUNG UND ROLLE DER ARBEITERKLASSEN IN DER GESELLSCHAFT (bis zum Jahr 1918)

*Branka Boban, Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1*

Nach einer Einleitung über die Entwicklung der Arbeiterbewegung in Kroatien bis zum Jahr 1918 gibt die Autorin eine Darstellung der Auffassungen von A. und S. Radić über die Stellung und Rolle der Arbeiterschaft in der Gesellschaft, beziehungsweise über Stellung und Rolle der Arbeiterklasse im wirtschaftlichen Leben, in den gesellschaftlich-ökonomischen Beziehungen und über die Rolle der Arbeiter im Volk und im politischen Leben.

Die gesellschaftliche Rolle der Arbeiterschaft, wie es A. und S. Radić darlegten, ist zum guten Teil von der Rolle abhängig, die sie als Träger der industriellen und gewerblichen Erzeugung einnehmen. Diese Rolle ist durch die Wichtigkeit der Industrie in der wirtschaftlichen Struktur dieser Gesellschaft bedingt. Da Kroatien ein landwirtschaftliches Land war und sie die Meinung vertraten, daß Kroatien auch seine zukünftige Entfaltung auf die Entwicklung der Landwirtschaft gründen kann, war die Arbeiterschaft darin, und so sollte es, ihrer Meinung nach, auch fernerhin bleiben nur wenig vertreten und demnach ihre Rolle minder bedeutend als die der Bauern. Dennoch sind Arbeiter und Bauern zwei 'Stände', deren Interessen am meisten miteinander verbunden sind. Der eine und der andere sind nach der Auffassung von A. und S. Radić die einzigen Erzeuger sämtlicher Güter, die allen anderen 'Ständen' notwendig sind und die diese Erzeugnisse nur befördern oder Geschäfte damit abwickeln. Die einen und die anderen werden von Bankiers, Industriellen, von der Staatsbürokratie und dem Rest des Adels ausgebeutet und darum müssen sie gemeinsam für einen Umschwung in ihrer gesellschaftlichen Lage kämpfen.

Wegen ihrer schweren Wirtschaftslage, ihrer niederen Bildungsstufe und ihrer Stellung im Erzeugungsprozeß, in dem sie nur eine Beigabe zur Maschine sind, statt sie zu meistern, auch wegen ihrer Isolation von der Mehrheit des Volkes (den Bauern), haben die Arbeiter ein nur schwach entwickeltes nationales Bewußtsein und sie erkennen nicht, daß die Unterdrückung ihres Volkes auch auf die Verschlechterung ihrer Lage einen Einfluß ausübt. Dazu tragen auch die Sozialisten bei, die, nach A. und S. Radić, 'Internationalisten' sind, ohne Interessen an nationalen Fragen oder aber

folgen diesbezüglich die Arbeiter ihrer Bourgeoisie, die ihre eigenen Interessen vor den Interessen des Volkes stellt. Demnach ist die Rolle der Arbeiter im Kampf des kroatischen Volkes für die Freiheit geringer als sie mit Rücksicht auf ihre Organisierung sein könnte.

Im politischen Leben ist die Rolle der Arbeiterschaft bedeutend, besonders, was das Organisieren verschiedener Manifestationen anbelangt, so zur Einführungen des allgemeinen Stimmrechts und zur Demokratisierung des politischen Lebens. A. und S. Radić waren der Meinung, es sei natürlich, daß sich die Arbeiter um die Sozialisten scharen, denn diese zeigten als die ersten und einzigen Bereitschaft für deren Interessen zu kämpfen, aber sie stimmten keineswegs mit den Sozialisten überein in der Beziehung zur Religion und den revolutionären Kampfmitteln.

Auch waren sie nicht gleicher Meinung mit den Sozialisten, was die Auffassung von Gesetzmäßigkeiten der gesellschaftlichen Entwicklung anbelangt. Sie glaubten nicht daran, wie es die Sozialisten behaupteten, daß die Staaten der Zukunft »Arbeiterstaaten« sein werden. Doch recht gaben sie den Sozialisten zu ihrer Behauptung, daß der heutige Staat eine Waffe in den Händen der Bürokraten, Aristokraten und Kapitalisten ist und daß er derart geändert werden muß, daß er vor allem im Dienste der Arbeiter und Bauern stehen soll, d. h. der Erzeuger aller Grundgüter, die alle »Stände« nutzen. Sie stimmten anderseits nicht mit den Grundsätzen überein, mit denen die Sozialisten einen Zukunftsstaat bauen wollten, den sie fürchteten, daß eine solcher Staat alle Menschen zu Mietarbeitern verwandeln wird, die von der staatlichen Bürokratie abhängig sind. Sie waren der Ansicht, daß die Arbeiter in Kroatien ihre Zukunft im Verein mit den Bauern zu einem »Bauernstaat« ausbauen müssen.

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 15

ZAGREB

1982.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan
MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ,
Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 400 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu
SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođeni su plaćanja
poreza na promet proizvoda.

RADOVI 15

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Mr *Dragica Malić*

Korektor
Dunja Pavličević

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

- ANTIĆ mr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija, Krčka 1, Zagreb.
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
BUDAK Neven, Filozofski fakultet, Đ. Salaja 3, Zagreb.
GROSS dr Mirjana, Britanski trg 12, Zagreb.
LAUŠIĆ mr Ante, Centar za istraživanje migracija, Ilica 44, Zagreb.
LUČIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
MIJATOVIĆ Anđelko, Palmira Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb.
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
PAVLIČEVIĆ dr Dragutin, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
PERIČIĆ dr Šime, Zavod JAZU Zadar, Obala oktobarske revolucije 8, Zadar.
POPOVIĆ mr Štefanija, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
ROKSANDIĆ mr Drago, Filozofski fakultet, Istorijски seminar, Čika Ljubina 18-20, Beograd.
STRČIĆ Petar, Arhiv Hrvatske, Marulićev trg 21, Zagreb.
VRANJEŠ-SOLJAN mr Božena, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.